

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

I. HALVBIND 1969

Maler Jungnickel og kosakkerne på torvet i Tønder

Af *J. N. Lorenzen*.

Den moderne billedreportage, som vi kender den i dag, har først udviklet sig i perioden fra omkring 1870. I tiden forinden, lige fra renæssancen, altså gennem omtrent 300 år, var befolkningens læsefærdighed meget begrænset, og »almuen«s nyhedstørst blev i stort omfang tilfredsstillet med fortællende billeder, i hovedsagen farvelagte træsnit, af gejstligt eller verdsligt indhold og altid ledsaget af forklarende eller muligvis også satiriske tekster i vers eller prosa.

I begyndelsen har enkelte af træsnitkunstens store mestre, f. eks. L. Cranach og A. Dürer, været medvirkende, men almindeligvis udgik disse billeder dog fra jævne »billedmagere«, håndværkere, små bogtrykkere og tegnere. De kolporteredes gennem omrejsende personer, kræmmere, gadesangere, charlataner og andre. I første halvdel af 1800-tallet, lige inden disse »kistebilleder«s rolle var udspillet, har de dog som såkaldte neuruppinere (efter byen Neuruppin, hvor de særlig blev dyrket) i væsentlig forbedret form endnu oplevet en sidste kortvarig blomstring.¹

Under Napoleonskrigene og ligeledes senere under de slesvigske krige optræder de også herhjemme i større mængde. Selv en C. W. Eckersberg fremstillede som ung tilsvarende billeder, bl. a. dem af kampene om København 1807.

Det svarer altså ganske til forholdene dengang, at malersvend *N. C. Jungnickel*, sandsynligvis som øjenvidne, i en farvelagt tegning har fastholdt den opsigtsvækkende begivenhed, som kosakbesættelsen af Tønder i 1813 må have været, og derefter i en serieproduktion har bragt disse billeder i omløb.

Hans ejendommelige tegninger synes at have vakt opmærksomhed,

ikke alene hos byens og omegnens samtidige borgere, men også senere. Min farfar, jernstøberen i Vestergade, N. P. Lorenzen, (1825–1907) menes at have kendt dem, og min far, M. Lorenzen, (1854–1939) har husket dem fra sin ungdom og kunne endda i sin alderdom anføre tegnerens navn.

I løbet af de godt 140 år, der er gået, siden Jungnickel har ladet sine tegninger »komme på markedet«, er sikkert en hel del af dem gået til grunde. I dag har vi kun 5, der med sikkerhed har overlevet. Et 6. billede, verificeret, i forvejen stærkt molesteret, er gået tabt i Husum i den senere tid. To yderligere billeder, som jeg blev gjort opmærksom på, har ved nærmere undersøgelse ikke kunnet påvises.

Tønder museum

1) I. nr. 363. 12×15 cm. Usigneret, udateret. Svagere farvelagt og af mindre format end de andre, men i øvrigt i god overensstemmelse med disse. Tekst: »Prospekt des Tondernschen Cosackenlagers auf dem Marktplatze im Jahre 1813«. Erhvervet 1925 hos gdr. Christian Lorenzen (1864–1938) i Sæd gennem seminarielærer Claus Eskildsen. Gårdens nuværende ejer, Carsten Lorenzen Jørgensen, kan med sikkerhed sige, at billedet allerede fandtes på gården, da hans bedstefar, Christian Lorenzen, overtog den. Gården skal have været i familiens eje i ca. 300 år.

Om dette billede, der på flere punkter er anderledes end de øvrige, har en særlig betydning, kan ikke afgøres. Muligvis er det en forudgående skitse?

2) I. nr. 434. 22,5×25 cm. Dateret 1820, men desuden i nederste del af billedet, tilsyneladende af anden hånd, med klar gotisk skrift: »Mögeltönder, d. 18. Januar 1821«. Fuldt signeret: N. C. Jungnickel. Lidt varieret tekst, men også »im Januar 1813«. Erhvervet via seminarielærer Claus Eskildsen 1925. Gave fra Sæd uden yderligere angivelse. Nogle af Sæds ældste, der er blevet spurgt, kender ikke billedet (oplyst af gdr. Carsten Lorenzen Jørgensen).

3) I. nr. 435. 22,5×25 cm. Dateret vistnok 1820. Signeret N C J. Erhvervet 1926 af museet (pris: kr. 18) af handelsmand Callø, der skal have købt billedet hos en familie i Tønder. Ikke andre oplysninger. Tekst: »im Januar 1814«, i øvrigt uforandret. Ved siden af dateringen samt over midten af billedet ret ulæselige skrifttegn. De sidste synes, afkortet, at indeholde ordet »Mögeltönder«.

4) I. nr. 3246. 21,5×25 cm. Dateret 1820. Fuldt signeret: N. C. Jungnickel (noget udvisket). Tekst: »Prospekt die Tonderschen Kosacken Lager auf dem Marktplatze im Januar 1814«. Neden for teksten lige efter dateringen 1820 er der skrevet noget ulæseligt, hvori man dog måske kan kende tallet 25 eller muligvis 425. Foran »N. C. Jungnickel« ligeledes hensmuldrede skrifttegn, der omgiver noget, der kan opfattes som »Mögeltönder«.

Efter et magistratsmøde med efterfølgende skattpil i »Zum weissen Schwan« kom daværende borgmester Plewka (1864–1936) en aften i 1911

eller 1912 hjem med kosakbilledet under armen. Såvidt det huskes, var det en opmærksomhed fra magistratskollegernes (rådmændenes) side. Efter forlydende stammede det fra hestehandler Stephanowitsch. Da Plewka 1920 blev borgmester i Kappel ved Slien, fulgte det med dertil, og efter hans død i 1936 kom det tilbage til Danmark.

I privat besiddelse

5) 20,7×24 cm. Gårdejer Matthias Jepsen (f. 1881), Rørkær, oplyser, at hans farfar, gdr. Mathias Hansen Jepsen (1824–1897) på gården i Rørkær ejede et farvelagt kosakbillede, der i øvrigt ganske lignede reproduktionen af et af museets billeder i »Vestkysten« af 27/1 1964. Farfaderen, dansk krigsveteran, historisk interesseret, skal have udtalt, at der kun havde været 6 oprindelige eksemplarer. Billedet tilfaldt referentens farbror, gdr. Hans Søren Anton Jepsen, Rørkær, hvis nu ligeledes afdøde enke, fru Karen Jepsen, i 1927 gav det til dommer Hakon Gjessing (1867–1951), Tønder, senere København. Det ejes nu af dommerens datter, fru Astrid Gjessing Bentzen, København.

Ved en sammenligning af nr. 5 med farvefoto af nr. 4 anfører fru en bl. a. følgende om nr. 5: »Kirketårnet er slankere og mindre fortegnet. Den gamle latinske bagest til højre naturligere proportioneret. De tre træer har alle mange grene. Gitterværket over døren i forreste hus til venstre er klart og omhyggeligt udarbejdet, og hølæsset, der dækker de to vinduer til venstre på rådhuset, er større og gråt. Nr. 5 har i teksten »im Jahre 1813«. Ovenover er skrevet med samme lyse skrift: »N. C. Jungnickel Mahler«. Tilsvarende til venstre ses: 1819 Januar (?) og i midten: Stadt Møgeltönder. På papiret under billedet ses til venstre med blyant: »Fecit Møgeltönder«.

Nordfriesisches Museum, Husum

6) Om signatur og datering intet sikkert oplyst. Målene skal nogenlunde have svaret til dem af nr. 4.

Molesteret eksemplar, der kun forbigående har været på museet og aldrig har tilhørt dettes bestand. Det er nu forsvundet. Dr. phil. S. Schoubye, Tønder, har set det forinden. Også museets medhjælper, hr. Schröder, genkender det i en fremvist kopi af nr. 4. »Molesteringen« bestod ifølge museets ledelse i, at billedets ene hjørne helt manglede, og at resten var stærkt beskadiget af insekter. Det har tilhørt den også i Danmark kendte kunstmaler Albert Johannsen, »marskens maler«, der havde arvet det efter sin far, forfatteren af samme navn, »marskens digter«. Hvornår og hvorfor denne har fået billedet, vides ikke. Det kan vel antages, at »marskens digter« har haft gode forbindelser i marsken helt op til Tønder.²

Som det fremgår af de forskellige tegningers datering må Jungnickels arbejde i hovedsagen have stået på i 1820.

Da det er tegninger og ikke træsnit, må det have været et træls arbejde at fremstille en til salgsformål bare nogenlunde rimelig

mængde eksemplarer. (Et forsøg på at kopiere nr. 4 tog mig henimod 4 timer).

Alle de fem bevarede, i hvert fald kendte, eksemplarer er fundne i det snævre område Tønder (2) — Rørkær (1) — Sød (2). Også Husum-eksemplarets herkomst peger vel i den retning.

Om dette skyldes den oprindelige fordeling, bedre opbevaringsforhold eller en mere energisk efterforskning, kan diskuteres, bl. a. vil det måske ikke være utænkligt, at et vist initiativ fra Claus Eskildsens side har været medvirkende. Noget mærkeligt er, at der endnu ikke er fremkommet eksemplarer fra Møgeltønder, hvor »billedmageren« dog synes at have fremstillet sine produkter, eller fra egnen nord for Tønder.

Af disse billeder har i hvert fald to (nr. 1 og 5), efter hvad vi véd, været gemt på et par gamle gårde i formentlig omtrent 100 år, sandsynligvis lige siden de blev fremstillet. Det er således muligt, at de har været »kistebilleder« i egentlig forstand. De øvrige har vel oprindelig haft en lignende skæbne.

Tre af billederne er fuldt signeret: N. C. Jungnickel (nr. 2-4-5), et enkelt: N C J (nr. 3). Nr. 1, der ved dets blegere farver og lille format adskiller sig noget fra de andre, er ikke signeret. Hvorvidt nr. 6, Husum-eksemplaret, er eller har været signeret, vides ikke. Nr. 5 synes fremstillet i 1819, nr. 2-3-4 i 1820 (nr. 2 dog muligvis 1821). Nr. 1 er ikke dateret, og dateringen for nr. 6 kendes ikke.

Hvad véd vi nu om maleren N. C. Jungnickel?

Udover hvad hans billeder måske kan røbe om ham, kender vi kun den ydre ramme for hans liv.

I Ludwig Andresens »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869«³ anføres: Jungnickel, Niels Christian, stammende fra Møgeltønder, af profession maler, som den 22/8 1821 har aflagt borgered i Tønder. Landsarkivet i Åbenrå⁴ oplyser, at Niels Christian Jungnickel er født i Møgeltønder d. 12/9 1795 og døde som maler i Tønder d. 9/2 1857. I 1854 ejede han huset N. V. Kv. 99 (Richtsensgade 17).

I samme år var han ansat til følgende skat:

Statsskat (»månedsskat«) : 9 rd. 48 skilling

Kommuneskat (Mortensdags-, renteskat): 6 rd. 10 skilling

Han har altså åbenbart levet under ganske tålelige økonomiske forhold.

Amatorfoto af N. V. Kv. 99, senere Richtsensgade 17, nu nedrevet.

Han blev gift første gang d. 31/7 1825 med enken Helene Kettler, f. Hansen, og efter dennes død d. 28/5 1827 anden gang d. 23/9 1827 med Anna Jensen.

I 1. ægteskab var der en søn, senere postbud i Tønder Hans Carl Jungnickel, f. 13/4 1827, d. 30/10 1872, som havde 2 ugifte døtre: Anna Helene Juliane og Elise Catharine, der senere drev en lille modeforretning i det smukke lille karnaphus Østergade 25. I 2. ægteskab havde han sønnen Christian Leonhardt Jungnickel, f. 4/3 1829 i Tønder, der ved faderens død i 1857 og moderens død i 1860 var bosiddende i Altona. I 1853 er han malersvend. Han udlægges d. 5/12 1853 ved Juliane Margretha Henriette Bornholdts barsel som barnefader til Christian Leonhardt Johann Heinrich Jungnickel. Et forsøg på at få forbindelse med nulevende efterkommere er ikke lykkedes.

Af særlig interesse synes N. C. Jungnickels ascendenter at være. Landsarkivet siger herom: Ungkarl Hans Carl Jungnickel af Møgel-tønder og pigen Bodil Nielsen af Nykirke i Jylland blev gift i Møgel-tønder d. 14/9 1793.

Brudgommen er formentlig identisk med den Hans Schack Carl

Jungnickel, som blev født d. 21/1 1771 og blev døbt i Møgeltønder kirke med bl. a. grev Schack⁵ som fadder. Som forældre angives gartner Jungnickel og hustru Anna. Den 29/11 1829 dør maler og husmand Hans Carl Jungnickel, 59 år gammel, i Møgeltønder, og den 3/1 1841 dør Botilla Jungnickel, datter af daglejer Niels Nielsen og Anna Cathrine i Jylland, 80 år gammel, i Tønder. Hun efterlader sønnen Niels Christian Jungnickel, maler i Tønder.

N. C. Jungnickel, der, ligesom sin far og sin søn, udøvede malerhåndværket, må vel have haft kunstnerisk sans og en begavelse for tegning. En større kunstner har han dog sikkert ikke været. Nogen større produktion er heller ikke påvist, måske fordi den er gået tabt i årenes løb.

Det eneste, vi med sikkerhed kender, er kosakbillederne. På museet findes desuden en lille farvelagt tegning, fremstillende Sønderport og Sønderbro i Tønder. Den svarer til hans ejendommelige facon og tilskrives ham, sikkert med rette, men den er hverken signeret eller dateret.

Billederne virker ved første blik primitive og barnlige. Deres kolorit er temmelig fattig, ligesom så mange andre tegningers fra den tid. Sujettet er trods tilsyneladende skødesløshed nogenlunde korrekt fremstillet. Der er perspektiv og god komposition — og der er utvivlsomt en vis »esprit«. Om man ikke vidste andet, kunne »kosakkerne« i dag vel gå for et hypermoderne arbejde!

Billedet gengiver sandsynligvis et øjenvidnes indtryk af det soldaterliv, der udfoldede sig på torvet i dagene 17.-19/12 1813 eller 8.-17/1 1814.

Tegningen er, som nævnt, temmelig barnlig, men torvets bygninger gengives dog nogenlunde korrekt i den position, de endnu har i dag. Rådhuset står med de gamle rødstensvægge og svungne gavle, som desværre forsvandt i 1867. Foran bagerhuset ses to afstumpede lindetræer. Kirketårnet er af pladmangel »komprimeret«. Man genfinder Smedegade, Kirkegården, Humlekærren og Lilletorv samt bygningen, der udgør sparekassens forgænger. Også vippebrønden på torvet er historisk. Den endte vistnok sin funktion som pumpe i midten af århundredet og blev fjernet i maj 1903.

Kosakbilledets rådhus er vistnok den ældste eksisterende tegning af denne bygning, der findes.

I midten foran rådhuset står en militær vagtpost i korrekt hold-

N. C. Jungnickel: Kosakkerne på torvet i Tønder (Tønder Museum).

ning ved siden af 2 forskelligt farvede lansepyramider af tilsyneladende 8 lanser hver samt en 4-hjulsvogn, muligvis en overdækket stabs- eller proviantvogn, muligvis kun et hølæs.

Længere fremme ses 6 soldater fodre og vande deres heste. De benytter bøtterne, der også ifølge senere billeder hører til vippebrønden.

Hestene er påfaldende små, nærmest en slags ponyer, hvad der vistnok var ganske korrekt for kosakheste.

Mandskabet, med fuldskæg, bærer lange støvler og en slags pludderbukser, der er stoppet ned i støvleskafterne. De har blå uniformer af forskellig nuance med røde biser, huer med rød bund og vistnok øreklapper samt tykke blågrå kapper. Bevæbningen består tilsyneladende af sabel, pisk (kantschu) og lang lanse. En galoperende rytter, måske en ordonnans, bærer foruden den sædvanlige bevæbning også noget, der ligner et skydevåben (karabin?) på ryggen. På venstre side af billedet ses en mand tilsyneladende af nogen betydning. Han bærer en bred lys livrem og et bredt sort skråbælte. Med højre hånd svinger han en pisk, med venstre holder han fast i sabelgehænget.

Der ligger tæt med sne på torvet og rundt omkring på tagene.

Tønder-borgere ses der ingen af.

Det er tilsyneladende en feltvagt, der er stationeret på torvet og vel nok i bygningerne omkring rådhuset.

Såfremt tegneren har ønsket at fremstille kosakkerne som en vel-disciplineret afdeling, så må det siges at være lykkedes ham.

Den militære og politiske baggrund for kosakkernes tilstedeværelse i Tønder⁹ tager sig således ud:

Efter genoptagelse af krigen i august 1813 og nederlaget i slaget ved Leipzig (16.-19/10 1813) trak Napoleon sig tilbage til det egentlige Frankrig. De allierede fulgte efter. En del af deres nordarmé (svenskere, russere, prøjsere) under Bernadotte drejede dog af mod nord for at angribe Danmark, der endnu var Napoleons forbunds-fælle, og derved sætte sig i besiddelse af Norge.

Danmarks grænsedækning mod syd stod mellem Elben og Østersøen og omfattede et fransk korps under marskal Davoust og et dansk auxiliærkorps under den danske general, prins Frederik af Hessen, kongens svoger.

Da Bernadotte nærmede sig Holsten, trak Davoust sig efter instruks tilbage til Hamborg og lukkede sig inde der. Det danske korps

tog stilling i linjen Hamborg-Lybeck og gik derfra, fulgt af Bernadotte, der forsøgte at udmanøvrere det, tilbage i retning af Rendsborg-Kiel.

Gennem det nu opståede tomme rum øst for Hamborg blev kosakbrigaden Tettenborn (4 Don-kosakregimenter, ialt ca. 1300 mand) af Bernadotte beordret frem med den opgave at omgå det danske korps, at afpatruljere Holsten bag dets ryg samt at støde frem over Ejderen.

Et russisk korps belejrede tillige Davoust, der ikke ville overgive Hamborg.

Oberst Tettenborn marcherede d. 4/12 1813 fra Trittau øst for Hamborg, havde d. 5/12 føling med den tilbagegående danske hovedstyrkes flankedækning, overhalede den, gik trods dårlige vej- og vejrforhold frem med betydelig kraft og passerede allerede natten til d. 9/12 med en mindre styrke Ejderen ved Breiholz.

I tilslutning til kampen ved Sehestedt d. 10/12 1813, hvor prinsen af Hessen gennembrød Bernadottes hovedstyrke (ca. 9000 mand under general Walmoden), lykkedes det for den danske hær (ligeledes ca. 9000 mand) med tros og fanger at slippe ind i fæstningen Rendsborg. Da situationen herunder en overgang blev anset for at være truet, blev Tettenborn holdt tilbage i linjen Husum-Eckernførde.

Med fredsforhandlinger for øje blev der så sluttet våbenstilstand fra 15/12 1813 til 5/1 1814. Tettenborn havde i den tid sit hovedkvarter i Tønning.

Uanset våbenstilstanden trængte en fra Husum kommende kosakstyrke på ca. 150 mand d. 17/12 1813 om morgenen gennem Sønderport ganske overraskende ind i Tønder. Den besatte byens indgange, oprettede en kommandostation og en feltvagt på rådhuset og i nogle nabobygninger og bivakerede iøvrigt uanset kulde og sne på Vindmølleagrene vest for byen. De gjorde forsøg på en del rekvisitioner, hvad der sikkert var hovedformålet, men kun tildels med held, og de fortrak d. 19/12 atter sydpå.

Våbenstilstanden udløb som nævnt d. 5/1 1814. Tettenborn satte sig trods besværlige vinterforhold atter omgående i bevægelse, nåede med sin hovedafdeling endnu d. 5/1 Slesvig,⁷ d. 6/1 Flensborg, d. 7/1 Åbenrå, d. 8/1 Haderslev, d. 9/1 Vonsild, hvor han standsede efter forpostfægtning med midlertidigt i Koldingå-stillingen optræ-

dende danske styrker. Han havde da en sidedækning i Gram og selv sit hovedkvarter i Haderslev.

Samtidig med den østlige afdeling var en mindre styrke over Husum gået nordpå mod Tønder, som påny blev besat d. 8/1 1814.

Herfra kunne 25 mand trænge frem til Ribe og sætte sig fast der uden at møde modstand fra militsens side. Det var strengeste vintertid med høj sne.

Kosakkerne i Tønder, under ritmester v. Hochwächter, var denne gang indkvarteret hos byens borgere. De opførte sig gennemgående godt, men drak tæt, fyrede stærkt i kakkellovne og stank som gedebukke. Deres rekvisitioner var betydelige, men lod sig dog ved de danske myndigheders, ikke mindst amtmand v. Bertouchs, indgriben nogenlunde begrænse.

Den 14/1 1814 blev freden i Kiel sluttet. Norge, Bernadottes egentlige mål, måtte afstås til Sverige. Bilandene Færøerne, Grønland, Island, der egentlig hørte til Norge, blev takket være underhandleren, kammerherre Bourkes behændighed og sagkundskab bevaret for Danmark.

Skiftende allierede tropper blev stående i Tønder indtil den definitive fredsslutning i Paris 1815, men kosakkerne forlod byen allerede d. 17/1 1814, egentlig til borgernes beklagelse, thi de fik andre, der var værre, f. eks. dele af »Lützows wilde verwegene Jagd«.

Den nu atter samlede brigade Tettenborn holdt fra d. 19. til 24/1 1814 hvil i Heide (Holsten), gik derfra, efter ialt 7 ugers »virksomhed« i Danmark, tilbage over Elben og afmarcherede så, i spidsen for Bernadottes arméafdeling, i retning mod Rhinen.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Clausen, V. E.: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870, »Danmarks Folkeminder« nr. 71, 1961.
2. Carl Lorenzen Jørgensen: Oplysninger.
Mathias Jepsen: Oplysninger.
Fru Gjessing Bentzen: Oplysninger.
Nordfriesisches Museum, Husum: Oplysninger.
3. Andresen, L.: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. 1943. S. 87.
4. Landsarkivet i Åbenrå: Genealogiske oplysninger.
5. Om grev Hans Schack: P. Kr. Iversen: Herremand og bonde i Vestslesvig. Sdj. Årb. 1. hlvb. 1942. V. Lorenzen: Schackenborg. Danske slotte og herregårde. 1967. Biografisk leksikon.

- Grev Hans Schack (1735-1796), gehejmekonferensråd, var en kunstelsker, der bl. a. oprettede et »kunstkammer«. Han beklædte betydelige embeder i statens tjeneste, men tog sig tillige, i modsætning til forgængerne, i høj grad af sit grevskab, moderniserede hovedbygningen i tidens stil, interesserede sig også for havekunst og plantning og anlagde både alleen ved slottet og en barokhave.
6. Andresen, L.: Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns. 1943. Fremde Truppen in Tondern. 1813-14. S. 127-140.
Mackeprang, M.: Tønder gennem tiderne, I, 1943: Hjelholt, H.: Tønder under kongestyre 1713-1864. S. 128-130.
 7. Jf. Clemens Brentanos (1778-1842) i sin tid meget kendte digt: »Die Gottesmauer« (»Drauss zu Schleswig vor der Pforte ...«).

Breve fra J. P. Junggreen

Ved *H. V. Gregersen.*

I fortsættelse af de J. P. Junggreen-breve, som tidligere har været offentliggjort i Sønderjyske Årbøger,¹ følger efterstående syv breve fra J. P. Junggreen til pastor Mourits Mørk Hansen.

Som præst i Felsted ved Åbenrå deltog Mørk Hansen i sønderjysk politik som medlem af den Slesvigske Stænderforsamling i Flensborg fra 1859 til krigen i 1864. Efter sin afskedigelse fik han i 1866 nyt embede i Vonsild-Dalby, to af »de otte sogne« syd for Kolding, og her blev han til sin død i 1895. Hans efterladte »Livs-Erindringer«, der foreligger i Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, vidner ligesom de her bragte breve fra Mørk Hansens arkiv i landsarkivet i Åbenrå om den nøje kontakt, som Mørk Hansen opretholdt med flere af de landsmænd, som han havde måttet forlade som følge af den tabte krig. Det fremgår både af Mørk Hansens erindringer og af de her bragte breve, at J. P. Junggreen var én af disse hans nære venner. Ikke alene havde de fælles opfattelse af deres samtids nationale og politiske spørgsmål, men Mørk Hansen og hans familie i Vonsild præstegård blev også til stor personlig hjælp for Junggreen under dennes vanskelige familieforhold.

Det skal tilføjes, at foruden de her bragte breve fra J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen findes to fra 1880 i den først offentliggjorte samling af J. P. Junggreen-breve.²

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1867 12/3:

Aabenraa, 12. Marts 1867.

Kjære Herr Pastor!

Jeg skriver dette for at bede Dem gjøre mig en meget stor Tjeneste. Den er maaskee større, end jeg burde forlange den af Dem, men

blandt alle mine Bekjendte er De den eeneste, til hvem jeg i den Henseende troer at kunne henvende mig, og jeg haaber derfor, at De vil undskylde mig.

Sagen er følgende:

Jeg har, som De maaskee erindrer, en Søn,³ der nu i næste Maaned bliver 10 Aar gammel. Jeg er i stor Forlegenhed med at faa denne Dreng givet en nogenlunde ordentlig Underviisning. Jeg har hidindtil ladet ham gaa i en Privatskole, der holdes af en af de afsatte Skolelærere.⁴ Dette har kunnet gaa an hidindtil, men nu mærker jeg tydeligt, at Drengen ingen yderligere Fremskridt gjør. Disse Lærere have ikke været vant til andet end til at bibringe Børnene de første Begyndelsesgrunde og ere ogsaa selv kun Folk med middelmadig Begavelse. Der er en tysk Rectorskole her i Byen, men det er næsten for haardt at sætte sit Barn i Skole for at oplæres i Grundsætninger, som man selv fordømmer.

Jeg er desværre ikke rig nok til at kunne sende Drengen hen til et Institut i Kongeriget, og den Tanke er derfor faldet mig ind at henvende mig til Dem med Bøn om at tage imod min lille Dreng saalænge, indtil dette Lands Skjæbne har fundet sin endelige Afgjørelse,⁵ og lade ham deeltage i den Underviisning, Deres Børn nyder. Jeg kan ikke tilbyde Dem det fulde Vederlag for den Tjeneste, jeg beder Dem om, dog er jeg gjerne villig til at betale f. Ex. 100 Rm. aarlig for ham. Drengen [er] en godmodig lille Fyr og heller ikke dum, men en heel Deel letsindig, og navnlig ogsaa af den sidste Grund trænger jeg saa haardt til at faa ham hen i en Familie, hvor han kan omgaaes gode og velopdragne Børn, thi af den Omgang, han har i den Skole, hvor han nu gaaer, frygter jeg for, at han har mere Skade end Gavn.

De veed jo, hvilket stort Tab⁶ jeg har lidt, siden De reiste herfra, og det er nu forbundet med mange Vanskeligheder for mig at faa mine Børn opdraget saaledes, som jeg dog burde det. Jeg har meget at passe, og desuden mærker jeg godt, at alt det, der er gaaet hen over mit Hoved, baade det, jeg har lidt tilfældes med hele Folket, og den store Sorg, der har ramt mig personlig, har gjort mit Sind mørkt og tungt, og at jeg derfor maaskee tidt seer mange Ting i et for mørkt Lys.

See, dette var min Bøn til Dem, kjære Herr Pastor, og vilde De opfylde den, vilde jeg i Sandhed være Dem meget taknemmelig.

*Jens Peter Junggreen,
1827-1886.*

Drengen er som sagt et godt Barn, og jeg haaber ikke, han vil volde Dem overdreven stor Ulejlighed. —

Der var mange Ting, jeg kunde have Lyst til at skrive Dem om hervedefra, men for det Tilfælde, at De troer at kunne opfylde min Bøn, vil jeg jo snart tale personligt med Dem. Stillingen bliver forresten nu næsten utaalelig her, og Gud give, at en Forandring ikke maatte lade vente alt for længe paa sig.

Idet jeg beder Dem svare mig paa dette, saasnart De er bleven enig med Dem selv og Deres Hustru om, hvorvidt De kan opfylde min Bøn, tegner jeg som

Deres hengivne
J. P. Junggreen.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1878 8/3:

Aabenraa, 8. Marts 1878.

Kjære Herr Pastor!

Undskyld, at jeg henvender mig til Dem i et Anliggende, der udelukkende har Interesse for mig selv.

Næste Søndag konfirmeres min tredie Datter Marie, og da der saa er 3 voxne Piger⁷ herhjemme, ønskede jeg meget at faa min næstældste Datter Helene anbragt et eller andet Sted hos gode Folk, hvor hun baade kunde være til Nytte og selv have Leilighed til at tage Del i et velordnet Husvæsen og Familieliv. Hun er en iegod og from lille Pige og godt oplært til al Slags Husgjerning. Dertil spiller og synger hun lidt, og jeg er overbevist om, at hun vil kunne være baade til Hjælp og til Glæde for en Familie, hvor der kunde være Brug for en saadan ung Pige. Hun var 17 Aar i December.

Var det muligt at faa hende anbragt et Sted, uden at jeg behøvede at betale for hende, var det mig jo kjærest. Penge ere ikke overdrevent rigelige for mig, og hun skal ogsaa let kunne gjøre Gavn for sit Underhold, men er det nødvendigt, kan jeg jo ogsaa betale en lille Sum for hende.

Min ældste Datter Cathrine var paa en stor Gaard ved Aalborg hos en Broderdatter af Justitsraad Lunn,⁸ men da jeg var saa ulykkelig at miste min kjære Hustru,⁹ maatte jeg tage hende hjem for at bestyre mit Hus, hvortil hendes Søstre vare for unge, og Pladsen der blev strax indtaget af en anden ung Pige.

Skulde De i denne Retning kunne gjøre noget for mig, vilde jeg være Dem i høi Grad taknemlig. Hvor i Kongeriget hun kom hen, var ligegyldigt, blot det er hos gode Folk og i et velordnet Hus, og hun selv er, som jeg jo har sagt, en iegod og en dygtig og villig lille Pige, med hvem Folk nok skulle blive tilfredse.

Med den tunge Skjæbne, der hviler over mig, maa jeg jo see paa anden Maade at skaffe mine Døttre Leilighed til at uddanne sig i, hvad der er nødvendigt for en ung Qvinde, og De, kjære Herr Pastor, vil nok undskylde, at jeg i denne Anledning henvender mig til Dem. Tilbyder der sig en Leilighed, skal jeg med Glæde gjøre Gjengæld.

Med venlig Hilsen

Deres hengivne
J. P. Junggreen.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1878 18/3:

Aabenraa, 18. Marts 1878.

Kjære Herr Pastor!

Det, De tilbyder mig, er saa meget,¹⁰ at jeg næppe synes, jeg kan modtage det, og dog kan jeg for mit Barns Skyld ikke sige nei dertil. Men jeg vil saa dog bede Dem for Halvaaret fra Mai til November at modtage et Vederlag af 100 Rchsmk. af mig. Det kan jeg godt give, og naar De, som Tilfældet er, aldeles ikke har nogen Trang til den Hjælp i Huset, min Datter ellers kunde yde, alle Fordele tværtimod ere paa min og hendes Side, saa vilde det være ganske urimeligt, at De slet ikke skulde have noget Vederlag for hendes Ophold. Jeg vil alligevel være Dem i høieste Grad taknemlig, fordi De tager imod hende, og senere er det jo muligt enten, at De kunde finde en anden passende Plads for hende, eller, at Forholdene kunde føie sig saaledes, at hun kunde være Dem til nogen virkelig Hjælp.

Jeg kan som sagt godt give denne lille Betaling, og jeg vil bede Dem modtage den. Den Tjeneste, De gjør mig ved at tage imod min lille Datter, bliver derfor lige stor. —

Hvad De skriver om Boghandler Sørensen,¹¹ er fuldstændig rigtigt. Til at hjælpe ved at anbringe Bøger paa de rette Steder, er han aldeles uduelig, men Mellemand kan han nok være, da jo netop hans Stilling som Boghandler gjør, at Bogpakker ville kunne sendes til ham uden at vække Mistanke. De maatte dog helst ogsaa stedse *afsendes* af en *Boghandler*. —

Min Helena vil altsaa komme til 1. Mai, og jeg beder baade Dem og Deres Hustru modtage min hjerteligste Tak for den Venlighed, De viser mig.

Deres forbundne

J. P. Junggreen.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1878 23/6:

Aabenraa, 23. Juni 1878.

Kjære Herr Pastor!

Jeg sendte Dem for et Par Dage siden 10 Exemplarer af min lille Piece¹² og vil være Dem meget taknemlig, hvis De kan faa dem ud-

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1881 7/11:

Aabenraa, 7. Novbr. 1881.

Kjære Herr Pastor!

Ja, det gik jo saaledes med Valget,²⁰ og hvad angaaer mine egne personlige Forhold kan jeg jo kun være glad ved det. Det vilde have været forbundet med store Vanskeligheder for mig at være borte fra mit Hjem og min Bedrift saa længe, som det vilde have været nødvendigt, hvis jeg var bleven valgt. Dog løi jeg, hvis jeg sagde, at jeg slet ikke havde ærgret mig over den lumpne Maade, hvorpaa man har agiteret imod mig. Det har jeg, men nu er det overvundet, og som det er gaaet, troer jeg ogsaa, at det er en dyrkjøbt Seir for mine Fjender. Gid det nu blot maatte lykkes at forhindre, at ikke denne Affære skal blive alt for skadelig for den gode Sag. Den har naturligviis sat meget ondt Blod og forgiftet manges Sind. Jeg har tænkt paa at gjøre et Skridt for om muligt atter at lede Sagen ind i et godt Spor. Om det vil lykkes mig, skal Tiden vise.

Jeg vilde ønske, at man i den kjøbenhavnske Presse vilde fælde en mindre haard Dom om Hans Lassen. Han har vaklet i et Øieblik, hvor han skulde have staaet fast, umiddelbart efter, at Møderne i Voiens og Sønderborg havde vist, at der var en Majoritet for mig, men han er vist bleven stærkt bearbejdet af Grundtvigianerne og Venstremændene vesterfra, og ingen af os er jo feilfri.

Men han er alligevel baade en dygtig og en god dansk Mand, som man ikke maa støde fra sig. — Den Feil, jeg mest frygter for hos ham, er en vis Tilbøielighed til at fortabe sig i det smaa, hvilket jo imidlertid gjør ham til en meget dygtig Repræsentant der, hvor det gjælder om at behandle Pengespørgsmaal og Sager henhørende til den locale Administration. Men maaskee kan han ogsaa vise sig dygtig, naar det gjælder om at tage fat paa Sagen fra de store Synspunkter; ialtfald kan det kun skade, at man udtaler sig haardt om ham.

Det skulde slet ikke undre mig, om hele Historien (Agitationen imod mig) er lavet i Kjøbenhavn. Jeg er jo maaskee optraadt noget hensynsløst imod Venstre, men jeg kan ikke andet end betragte dette Parties Færd som høist sørgeligt for vort Fædreland og ødelæggende for vort Folk. —

Ja, dette blev nu et helt politisk Brev. Om det andet har min Datter skrevet til Deres Hustru.

Gud bevare vort Folk og vort gamle Fædreland. Med dette Ønske og med den venligste Hilsen til Dem og Deres Hustru forbliver jeg

Deres hengivne
J. P. Junggreen.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1885 11/2:

Berlin, 11. Febr. 1885.

Kjære Pastor Mørk Hansen!

Jeg takker Dem for Deres venlige Brev, som jeg modtog hjemme i Aabenraa Mandag Aften. Igaar Morges reiste jeg atter herved og vil strax nu svare Dem.

Det glæder mig naturligvis meget, at De er tilfreds med min Op-træden.²¹ Jeg selv var det ikke. Det forekom mig, at det Svar, jeg gav mine Modstandere, var meget utilfredsstillende. Men det var overmaade vanskelig for mig saaledes *øieblikkelig* at sammenfatte alt, hvad der skulde svares en hel Mængde forskjællige Angribere. Jeg kan imidlertid faa mit Andragende til Forhandling endnu en Gang og haaber saa at kunne give dem Resten.

Det er muligt, at jeg siger, hvad jeg har at sige, og saa erklærer, at da jeg dog ingen Udsigt har til at faa mit Forslag antaget, saa tager jeg det tilbage for i en senere Session at indbringe det igjen i en forbedret og mere detailleret Skikkelse. Derom vil jeg idag tale med et Par Venner. *Jeg beder Dem opsætte Deres Omtale af Sagen,²² indtil denne anden Behandling er overstaaet.* Jeg skal saa give Dem alle fornødne Oplysninger.

Jeg skal gjøre for Sagen alt, hvad der staaer i min Magt, og skorter det paa noget, kan De være overbevist om, at det ikke er paa Villien, men paa Evnen.

Undskyld nu dette korte Brev, men jeg har idag saare meget at gjøre. Senere skal jeg skrive Dem mere udførligt.

Maa jeg ikke bede Dem hilse Herr Davidsen (Karl Hede)²³ fra mig. Han har sendt mig sit sidste Skrift, og jeg har ikke faaet svaret ham. Foruden hvad jeg har at gjøre her i Rigsdagen, er jeg ogsaa

overlæsset med Correspondence. Han er visselig en høit fortjent ung Mand, der burde støttes paa alle Maader. Der er meget at gjøre, naar vor Sag skal holdes oppe, og enhver, der arbeider med, fortjener Anerkjendelse og Hjælp.

Nu endnu en Gang Tak for Deres Brev og den venligste Hilsen fra

Deres hengivne
J. P. Junggreen.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1885 16/3:

Berlin, 16. Marts 1885.

Kjære Pastor Mørk Hansen!

Jeg har nu, som De een af Dagene vil see af »Dannevirke«, havt mit Andragende til anden Behandling,²⁴ og fik dem jo dog ogsaa ved denne sagt nogen Sandhed, skjøndt ikke alt, hvad jeg kunde have ønsket.

Jeg maatte saaledes undlade at svare Herr Franke,²⁵ fordi jeg i Øieblikket kom i Tvivl om, hvorledes den af ham fremdragne Sag i Virkeligheden forholdt sig. Jeg har aldrig vidst andet end, at Indfødsretten fra Begyndelsen af gjaldt for hele Monarkiet,²⁶ men jeg kunde jo have taget fejl og undlod derfor at sige det, da det er høist ubehageligt, hvis det skulde kunne eftervises, at det, man siger, er urigtigt.

Derimod havde jeg den Glæde, at en tysk Mand (Herr Lenzmann)²⁷ offentlig udtalte Tvivl om Lovligheden af Artikel V[s] Ophevelse, og det forekommer mig altid at være noget, at en saadan Udtalelse er fremkommen her i Rigsdagen. Jeg beder Dem nu vente med at omtale Sagen i Bladene, til vi have talt med hinanden. Jeg kommer vist i denne Uge og bliver hjemme til efter Paaske, og jeg tænker saa, at vi kunne træffes i Haderslev.

Jeg sidder i Rigsdagen og skriver dette Brev. Bismarck har lige holdt en Tale imod Windhorst²⁸ og Richter,²⁹ men gik strax, da han var færdig, og nu taler en Socialdemokrat.

Det er dog sørgelige Tilstande i Danmark. Jeg læste idag i »Fl[ensborg] Avis«³⁰ om Socialistmødet i Sorø og om den Maade, hvorpaa vort Flag og vore store Minder, der vare blevne forhaanede

af danske Mennesker, Mænd vil jeg ikke kalde dem. Gud bedre det. Faaer denne Aand Magt over Folket, saa seer det jo næsten ud, som om det er forbi med det gamle Rige. Vi have dog elsket dette Land og dette Folk af vort ganske Hjerter.

Der findes et Par Ord i den Tale, jeg holdt i Onsdag, der vare adresserede til det danske Folk, og som De gjerne kan mærke Dem lidt, hvis De skulde skrive om os. Jeg sagde, »at jeg ikke kunde agte et Folk, der ikke vilde forsvare sin Uafhængighed«.

Hvis det kunde passe Dem, at vi mødtes i Haderslev een af de sidste Dage i denne Uge, beder jeg Dem sende et Brev til Aabenraa, der kan være der Torsdag Aften. I næste Uge skal min Søn paa Reise, og det passede mig derfor bedst i denne Uge.

Hans Lassen³¹ strider jo ogsaa tappert for Sagen. Han er en brav dansk Mand.

Deres hengivne
J. P. Junggreen.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Sjøy Årb 1937, s. 168-202, 1938, s. 111-151 (begge samlinger ved Hans Lund) og 1964, s. 385-392 (ved H. V. Gregersen).
2. Sjøy Årb 1937, s. 197 f., 199 f. De to breve er begge fundet i Carl Plougs brevkæb i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling.
3. Johann Heinrich Junggreen, f. Åbenrå 1857 16/4.
4. Der hentydes til Juhlers Privatskole, opr. i Åbenrå 1866 af den året i forvejen afskedigede 2. pigelærer Jep Clausen Juhler, f. i Hoptrup 1833, som drev den indtil sin død i 1883. »Juhler var en samvittighedsfuld, dygtig og nidkær lærer og på grund af sin retskafne karakter overordentlig afholdt både af sine elever og deres forældre. Skolen var hans et og alt, og han ligefrem sled sig op i sin gerning«, hedder det i Nikolaj Andersens omtale af ham i »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« (1901), s. 580.
5. Der tænkes på den bekendte § 5 i fredstraktaten i 1866, som Preussen og Østria havde undertegnet i Prag. Dens ophævelse blev først bekendtgjort 1879 4/2.
6. Junggreen havde 1866 21/1 mistet sin 1. hustru, Catharina Maria Franziska Otte, f. i Flensborg 1836 7/1. — I dette ægteskab havde han følgende børn: Johan Heinrich (1857-93), Anne Cathrine Henriette (1858-1940, gift Lunn), Helene (1859-1937, gift Bruhn), Maria (1862-1940, gift Meier) og Anna (1864-1913, gift Fritz Petersen).
7. De tre voksne, d. v. s.: konfirmerede, piger er: Anna Catharine (»Tinne«) Henriette, f. 1858 6/9; Helene, f. 1859 6/12; Maria, f. 1862 23/5.
8. Rimeligvis hos Augusta Frederikke Caroline Lunn, der 1873 var blevet gift med ritmester Harald Blicher Branth til Sønder Elkær ved Sulsted. —

- Catharine («Tinne») Junggreen blev 1881 gift med Villars Knudsen Lunn til Aggersvold og Tornvedgård.
9. Junggreen havde 1877 18/11 mistet sin 3. hustru, Anna Algreen-Ussing, f. i Ordrup 1841 17/9, en datter af den kendte stænderdeputerede, professor, senere generalprokurør Tage Algreen-Ussing. I dette ægteskab var en datter, Camilla, f. 1877 (gift Fox-Maule). — Med sin 2. hustru, præstedatteren Thora Kliene, f. i Sønderho 1840 21/2, d. 1871 27/12, havde Junggreen sønnen Lorenz Kliene, f. 1871 24/11, d. 1872 7/1. Thora Kliene havde som ung været lærerinde på Krusmølle i Felsted sogn og var der blevet fru Mørk Hansens nære veninde. Det blev derfor Mørk Hansen, der kom til at vie hende til J. P. Junggreen i Vonsild kirke. — Med sin 4. hustru, Anna Cathrina Cornett, f. 1839 12/12, d. 1911 5/4 (enke efter kaptajn Friedrich Callsen), havde Junggreen en datter, Henriette, f. 1885 18/9, senere gift Have og bosat i Åbenrå.
 10. M. Mørk Hansen har åbenbart lovet at tage Helene i sit hus, jvf. Junggreens forespørgsel 1878 8/3. Helene Junggreen tilbragte adskillige år i Vonsild præstegård som nær veninde af Mørk Hansens eneste datter, Elise (gift Vyff).
 11. Det pågældende brev er ikke fundet.
 12. Pjece »An das deutsche Volk von dem Nordschleswiger J. P. Junggreen in Apenrade« (Hadersleben 1878), 14 sider. Den slutter med de bekendte ord: »Gerechtigkeit erhöht ein Volk« — retfærdighed højner et folk.
 13. Den i sin tid meget omtalte Jules (Jens Julius) Hansen, 1828-1908 (øgenavn: »Spidsmusen«), der i 1864 havde virket for Danmark i Paris og senere var blevet agent for det franske diplomati, udgav 1876-78 ugebladet »L'Europe Diplomatique« og var siden 1869 fast medarbejder ved »Moniteur Universel«.
 14. Det pågældende brev er ikke fundet.
 15. Under forsæde af Bismarck var Berliner-kongressen blevet åbnet 1878 13/6. Den behandlede i første række de europæiske stormagters stilling til det sydøsteuropæiske spørgsmål, der var blevet akut som følge af den russisk-tyrskiske krig siden april 1877.
 16. Jacob Brønnum Scavenius Estrup, 1825-1913, konseilspræsident (statsminister) 1875-94.
 17. Der er ment: den tyske Rigsdag.
 18. Wilhelm I, 1797-1888, konge af Preussen 1858/61-88, tysk kejser 1871-88. Der herskede på den tid en udbredt tro på, at der med kronprins Friedrichs regeringstiltrædelse ville blive indledt en mere liberal kurs i Tyskland.
 19. Ikke des mindre betød skabelsen af Bismarcks Tyskland en total ændring af de strategiske forhold i farvandet omkring Danmark. Det tyske flådebygningsprogram understregede dette forhold yderligere.
 20. Ved Krügers død 1881 27/8 var man ikke nået til enighed om, hvem der skulle være hans efterfølger som rigsdagsmand. 17/9 havde der været et valgmandsmøde i Vojens, hvor 92 havde stemt på Junggreen og 22 på Hans Lassen, men 20/9 fik Hans Lassen 55 stemmer på et lignende møde i Sønderborg, mens Junggreen måtte nøjes med 13. 1881 28/9 erklærede Junggreen da, at han ikke ville tage imod valg. »Af et Parti af mine Landsmænd vil jeg

- ikke vælges«. Især fra Venstre- og fra grundtvigsk side havde agitationen imod Junggreen været hård. Frimenighedspræst L. B. Poulsen havde således udtalt, at »Junggreens Færd med H. Krüger paa det sidste har været os en Forargelse, thi det er jo vitterligt, at Krüger paa det sidste viste ham bort«. Se endvidere SJy Årb 1938, s. 136 (brev fra Junggreen til Gustav Johannsen).
21. 1885 28/1 havde Junggreen fremsat et forslag i den tyske Rigsdag om brugen af retssproget i de egne af Tyskland, hvor folkesproget ikke var tysk. Se: »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« (1901), s. 418-424.
 22. Mørk Hansen refererede til den danske presse om sønderjyske spørgsmål.
 23. Karl Hede (pseudonym for Niels Davidsen), f. i Ejning 1859, død i Kolding 1901, var typograf, først på »Dannevirke« i Haderslev, efter udvisning i 1884 hos Konrad Jørgensen i Kolding, og kendt som forfatter til en række folkeligt-nationale skrifter. Her tænkes der på »Tyskernes Færd i Sønderjylland 1884«, 64 sider, der udkom 1885 2/1.
 24. 2. behandling fandt sted 1885 11/3, omtalt i »Dannevirke« 1885 17/3. Se: »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« (1901), s. 424-428.
 25. Eduard Francke, død 1917, amtsdommer, senere overregeringsråd i Berlin, søn af Carl Philipp Francke, 1805-70, der indtil 1848 havde været deputeret i generaltoldkammeret i Kbh., efter 1850 minister i Sachsen-Koburg, 1864 rådgiver for den augustenburgske hertug, 1867 repræsentant for Husum i den nordtyske Rigsdag. Eduard Francke repræsenterede 4. valgkreds (Sønderjyllands vestkyst fra Eiderstedt til Tønder amt, undtagen Slogs herred).
 26. Eduard Francke havde hævdet, at den danske indfødsret i tiden før 1850 ikke gjaldt ens for Kongeriget og Hertugdømmerne.
 27. Julius Lenzmann, 1843-1906, medlem af den tyske Rigsdag som frisindet politiker, se: H. P. Hanssen: Fra Kampaarene I, s. 293-296. Lenzmann havde bl. a. udtalt: »Jeg vil ikke fordybe mig i statsretlige udviklinger, om Prag-fredens artikel V med føje og ret er ophævet, om to monarker var berettigede til simpelthen at ophæve en fredsbestemmelse, der er kommet i stand i andres interesse, der på en vis måde forestillede en contractus in favorem tertii (d. e. en kontrakt til fordel for tredjemand), uden at de andre interesserede, den danske nation og da navnlig nordslesvigerne, er blevet spurgt«. (Efter »Dannevirke« 1885 17/3).
 28. Ludwig Windthorst, 1812-91, tidligere hannoveransk justitsminister, efter partiet Centrums grundlæggelse i 1870 dettes egentlige leder, var i mange år Bismarcks betydeligste modstander i den tyske Rigsdag.
 29. Eugen Richter, 1838-1906, var leder af det liberale Fremskridtsparti, siden 1884 af de Tysk-Frisindede. Se: H. P. Hanssen: Fra Kampaarene I, s. 289-292. — I sin tale mod Windthorst og Richter udtalte Bismarck bl. a.: »Vi har grupper her i Rigsdagen, hvis åbenbare ideal kun kan nås ved krig, ja ved én for Tyskland ulykkelig krig. Kongeriget Polens genoprettelse, de polsktalende provinders løsrivelse fra Preussen, Nordslesvigs genafståelse til Danmark, genoprettelsen af kongeriget Hannover i dets gamle omfang, Elsass-Lothringens genafståelse til Frankrig — alt dette kan kun opnås ved et stort nederlag for Tyskland!« (Efter »Dannevirke« 1885 17/3).

30. Efter en notits i »Slagelseposten« havde »Flensborg Avis« 1885 15/3 bragt nedenstående vers af »Sanghæftet for den social-demokratiske Arbejderforening i Sorø Amt«. »Dengang jeg drog af sted« og Dannebrog findes heri parodieret på følgende måde:

Dengang jeg drog afsted,
Jeg nødig vilde med,
Min Tid det koste vil,
Og Mønt jeg sætter til,
Og saa til ingen nytte er det hele Galmandsspil.

En gammel Munkeklud,
Til Mord os hisset ud,
Ja, til Mord os hisset ud.
Det hvide Kors især
Betyder Løgnens Hær,
Som pengegrisk og grusom svinger Tyrannens Sværd;
Naar gamle, slette Sæder oprykke vi med Rod,
Skal alle raa Symboler vi træde under Fod,
Med alt det mugne væk
Giv Lejren blot sit Knæk,
Hurra, Hurra, Hurra!

31. Hans Lassen, 1831-96, gårdejer i Lysabild, siden 1881 medlem af den preussiske Landdag, 1881-84 af den tyske Rigsdag, havde 1885 12/3 talt i Landdagen imod de udvisninger, der var blevet gennemført efter sønderjydernes udflugtsrejse til Vestjylland og Sjælland i 1884. Han citerede ved den lejlighed Heinrich Heines digt:

Wir Deutsche sind ein gut Geschlecht,
Wir wollen nur das Recht,
Versteht sich aber, Recht muss heissen,
Was ich und meine Gevattern preisen.

Omkring genforeningen

Erindringsbilleder

Ved *P. Engelbrechtsen.*

Blodets bånd.

Min hensigt er ikke at give nogen levnedsskildring. Min egen person spiller kun øjenvidnets rolle, men det må dog være rigtigt at anføre nogle oplysninger, som kan begrunde min optagethed af emnet.

Min lærer i oldtidskundskab til studentereksamen skildrede engang Akropolis så betagende, at vi lyttede i åndeløs stilhed, indtil én af kammeraterne profanerede det hele ved at spørge: »Har De været der, hr. Steen?« — Hr. Steen stoppede på sin traditionelle vandring, snappede efter vejret og sagde: »Ja!! — Men tak, fordi De spurgte!« Han var engageret; derfor havde han været der. Med en lille omskrivning kan jeg sige: »Jeg var engageret — derfor kom jeg der!«

Blodet fornægter sig ikke. Min farfader ejede en lille gård i Vimtrup i Lintrup sogn. Der var en pige og tre drenge i hjemmet. Min fader var den yngste i flokken, født 1863. Efterhånden, som drengene nåede det attende år, valgte de at udvandre til Danmark og aftjene deres værnepligt dér fremfor at trække i den tyske uniform. Som optanter var de forment adgang til hjemstavnen, og det følte så meget mere smerteligt, som moderen tidlig blev enke og havde vanskeligt ved at få gården passet, særlig i høsttiden. De tre brødre boede alle i Vejen lige nord for grænsen og præsterede gang på gang at vade gennem Kongeåen natten mellem lørdag og søndag for i al hemmelighed at arbejde på gården. Der måtte hele tiden holdes udkig efter den ridende gendarm, for hvem det både var en pligt og en sport at arrestere optanter. Det gøs i mig, når jeg som dreng hørte min farbror Niels berette, hvordan han en

sommersøndag fik øje på gendarmen, som pludselig i fuld fart satte over markerne ned mod gården. Det lykkedes farbror at smutte ind i laden uden at blive set, at springe op fra logulvet og hæve sig op på kornloftet, et kunststykke, han aldrig før havde kunnet udføre.

Gendarmen var redet ind på gårdspladsen og holdt forhør over min farmor, men hun var vant til forholdene og lod sig ikke bringe ud af fatning. Hun røbede intet, og gendarmen »tog da sagen i egen hånd«: han undersøgte udhusene, også laden. Her stak han sin lange sabel ind i negene på kornloftet, heldigvis uden at ramme »forbryderen«, der havde boret sig et godt stykke ind i den skærmende afgrøde.

Også på min moders side var der bånd sydpå. Min morfader, gårdejer Svend Christiansen Engelbrecht, Vejen, var indkaldt i 1848-51, og hans krigsmedalje er i slægtens eje. Han døde, før jeg blev født, men adskillige af de 23, som var med fra Vejen, kom stadig i mit hjem. De opfandt godt og fortalte livligt. Én af dem var nu postbud. Han var blevet såret. En kugle slyngede et stykke træ op i hans pande. Når han nu på sin postrute tørrede sveden af panden, lyste arret langt, bredt og rødt og fremkaldte en vis ærefrygt hos beskueren. *Trans* havde jo »været i krig!«

På nabogården, »Taborgård«, boede Pihlkjær, gift med Sine, som på grund af sit giftermål med nordjyden Pihlkjær havde måttet forlade sin arvede gård, »Ganderupgård«, i Fole sogn. De var vågne og nationalt bevidste mennesker. Enhver begivenhed »sønden å« blev drøftet mellem naboerne, naturligvis især valgene, og navne som H. P. Hanssen-Nørremølle, Kloppenborg Skrumsager og Nis Nissen var bestandig på tale. J. N. H. Skrumsagers kampestenshus »Frihed«, som ligger på Kongeåens nordside, og som husede Skrumsager, når han fandt det tilrådeligt for en tid at lægge afstand mellem sig og de tyske myndigheder, stod for os drenge som danskhedens faste borg.

Det var en given sag, at slægt og venner nordfra skulle besøge Kongeåen og Skibelund krat, og min drengedrøm var, at den danske konge skulle ride over Kongebroen ved Skodborghus og genvinde Sønderjylland. Det er derfor forståeligt, at vi fandt det oprørende, at kong Frederik den Ottende under sit besøg i Vejen og Askov 1908 ikke måtte besøge Skibelund, der rummede Hansen-Jacobsens »Modersmålet« og Niels Skovgaards »Magnusstenen«, og som var

den nationale samlingsplads. At det så sivede ud, at kongen en tidlig morgenstund i al hemmelighed sammen med sin adjutant forlod sit natkvarter hos nationalbankdirektør Johannes Lauridsen, »Grønvang«, og fra Skibelund bakker så ud over Sønderjylland og bagefter sagde »godmorgen« til sine værtsfolk omtrent som H. C. Andersens kineserkejser, bødede noget på harmen.

Dengang kunne ellers mere almindelige mennesker uhindret passere grænsen, og vi aflagde ikke sjældent besøg hos slægtninge forskellige steder i Sønderjylland, bl. a. i Haderslev, hvor naturligvis den store kaserne og ikke mindre de tyske soldater, som under kommando stramt marcherede til gudstjeneste i Mariekirken, nu Frue Kirke, imponerede os. Dette er nogle af mine tilknytningspunkter til Sønderjylland, og jeg kan ikke lade være at udtrykke min taknemmelighed over, at de tre brødre fra Vimtrup og Pihlkjær fra Fole fik lov til sammen at køre over åen og afgive deres stemme 10. februar 1920.

Pilen peger mod syd.

I vinteren 1918-19 var jeg lærer ved Skibelund efterskole. Den var en grænse-efterskole, hvor store drenge fra danske hjem i Sønderjylland mødtes med elever fra kongeriget. Nogle af »drene« var dette år temmelig store, den ældste 20 år. Han havde været tysk soldat, men var gået over grænsen. Én af skolens faste lærere, Niels Kjems, nu Harreslev, »kom hjem« lige før jul. Han lå på Vestfronten og gik efter våbenstilstanden østpå, »fandt« en motorcykel, kørte, så langt benzin var at finde, »tog derefter sammen med en kammerat et par heste og red til Hamborg«. Han var ikke mere medtaget af krigsårene, end at han straks efter jul tog til Bukh i Ollerup for at få det nyeste på gymnastikkens område med, inden han overtog gymnastikken på efterskolen. Hans eksempel kan tages som et udtryk for den uforknytte tone, der var på skolen.

Vinterskolen begyndte den historiske dag 11. i 11. 1918. Det første, som skete, var flaghejsningen. Flagstangen havde været taget ned under krigen. Nu blev den rejst, og den gæve gamle forstander Knud Pedersen stod med en passende hammer fra sløjdsalen, parat til at hamre bolten i, når tid var!

Indendørs var der også et flag. Det skulle hejses syd for den

gamle grænse, når genforeningen kom! Under det og et billede af den gamle barde Morten Eskesen var indsat et vers af Bjørnson:

Hvor Danmarks jord blev revet over,
så hjerterødderne hang ved,
did Morten Eskesen sig vover
med trofast trøst fra sted til sted.
Han vil med sine tusind' fjed
sy sammen, hvad de søndersled.

Morten Eskesen døde 1913, men hans indsats levede stadig i sønderjyske kredse.

Genforeningshåbet var det bærende i hele vinterens arbejde, skønt en genforening naturligvis helt kunne ændre skolens forhold. Denne uselvskhed både hos det gamle forstanderpar Knud og Georgia la Cour Pedersen og hos de unge forstandere Kristian og Marie la Cour Pedersen gjorde stærkt indtryk på mig.

»Den spanske syge« huserede slemt på skolen. Gymnastiksalen var i lang tid sygestue, og meget af min tid gik med at kontrollere temperatur og rede sygesenge. Flere elever var hårdt angrebet, men lykkeligtvis døde ingen. Sygdommen medførte, at ikke få forældre fik tilladelse til at komme over grænsen på besøg, og dette førte til gode samtaler i dagligstuen.

Tiden gik, uden at den forventede grænseflytning gennem en afstemning fandt sted. I oktober 1919 fik jeg indkaldelsesordre til militærtjeneste. Jeg havde om sommeren været ansat ved en børneskole i sognet og cyklede nu ned til efterskolen for at tage afsked, inden jeg skulle møde på Sølvgades kaserne i København. Kristian la Cour og jeg fik en hyggelig passiar, men pludselig siger han: »Hør, kan du ikke give mig anvisning på en dygtig lærer? Jeg har fået brev fra Haderslev. Der er en privat kreds, som starter en privatskole, og nu skriver de til mig og beder mig skaffe dem en dygtig lærer«.

»Jo, det kunne jeg måske nok«, og jeg nævnede et par af mine bekendte, som var ledige. la Cour viste mig brevet, som var underskrevet af Sorgenfri, bestyrelsens sekretær: »... ren dansk skole som afhjælpelse på de dårlige skoleforhold ... Lokaler havde de lovning på ... Lønnen var 400 mark mdl.«.

Vi talte lidt nøjere om tingene, og jeg siger: »Jeg kunne i grunden have knusende lyst til selv at komme derned!«

»Ja, det er da også dumt, at du skal være soldat. Kan du ikke blive fri eller søge udsættelse?«

»Det bliver vist vanskeligt. Min indkaldelsesordre er kommet — jeg skal møde 25. oktober.«

»Jamen skynd dig alligevel og send en ansøgning. Jeg skal attestere, at der hos mig ligger en opfordring til dig fra Haderslev. Er denne her ikke til dig personlig, skal jeg skaffe den, og jeg skal også give dig en anbefaling, så de tager dig i Haderslev. Du skal absolut derned. Det er sandelig mere værd end at ligge som soldat i København.«

Jeg blev grebet af forstanderens iver. Hjem, lavede en ansøgning til krigsminister Munk, fik den attesteret og sendt.

Så gik jeg og ventede i angst og spænding. Skolen i Haderslev skulle begynde 20. oktober. 21. — 22. — 23. Intet resultat! Jeg drog til København og Sølvgades kaserne — og fik her besked på, at ministeriet havde tilstået mig to års udsættelse! Glad var jeg og ilede hjem for at få mit pas i orden. Ganske vist havde jeg tre gange været syd for grænsen, illegalt. Den ene gang med et døgn ufrivilligt ophold i Rødning arrest som »grænseoverløber«, men denne gang gjaldt det jo et varigt ophold i landsdelen. Vente på visering af passet kunne jeg ikke, da den 20. jo var overskredet, så jeg benyttede et gammelt kneb. Jeg gik ind i den tyske vagt ved Kongeåbroen og spurgte, om jeg måtte køre en tur til Skodborg. »Jeg skal nok være tilbage inden klokken 5«, tilføjede jeg. Et nik og en håndbevægelse, og jeg cyklede til Haderslev.

Jeg fandt frem til snedkermester Sorgenfri i Gåskærgade. »Det er vist en heldig stund, De er kommet i«, sagde han. »Der er for mange børn til én lærer, så vi har talt om at antage én til!«

Ser man det! Der var altså antaget en lærer! Militærvæsenet havde altså sinket mig så meget, at jeg i virkeligheden var kommet for sent. Men chancen var der altså alligevel.

»Jeg er til tjeneste straks«, sagde jeg. Vi talte derefter bl. a. om Skibelund efterskole, hvor en søn af Sorgenfri var elev.

»Ja, Neergaard kommer her i morgen eftermiddag. Har De lyst, så kom herom. Jeg sammenkalder så bestyrelsen til mandag aften her.«

Søndag eftermiddag var jeg så igen hos den gæstfri familie — denne gang sammen med læreren, som bar det klingende navn

Carl Jakob Rosenkranz de Neergaard og skam stod i adelsårbogen. Han var nydimmitteret fra Gjedved seminarium, og jeg syntes straks godt om ham.

Vi talte om mangt og meget. Der var problemer overalt i det hårdt prøvede land, selv om krigen var forbi for et år siden. Mit personlige, øjeblikkelige problem var, forstod jeg snart, en vis hr. Bahnsen, formanden, som var betænkelig ved at antage nok en lærer. En såre forsigtig, omtænksom mand, hvis noble væsen jeg senere kom til at sætte overmåde højt.

Neergaard og jeg fulgtes ad derfra og snakkede nu privat. »Hør«, fór det pludselig ud af ham, »De er da ikke missionsk?« — »Nej! Fik De indtryk af det?« — »Nej egentlig ikke, men det kom sådan pludselig over mig!« — »Næ, jeg er fra det grundtvigske Jelling!« — »Og jeg fra det grundtvigske Gjedved!« — Så lo vi hjerteligt, og det gjorde vi tit i vort udmærkede samarbejde vinteren igennem.

Søndag gik, og mandag kom. Bestyrelsen var sat, da Neergaard og jeg ankom, med forsæt lidt sent. Man skulle have lov til i fred og ro at drøfte problemerne.

Så deltog jeg i det første rigtige sønderjyske kaffebord og blev præsenteret for bestyrelsen, som jeg på forhånd havde stor respekt for. Lad mig nu til gengæld præsentere bestyrelsen:

Formanden, urmager L. Chr. Bahnsen, rolig, ærværdig, gråsprængt, »orienterende sig«. Sekretæren, snedkermester J. Sorgenfri, lille, spinkel, intelligent og venlig. Kasserer Henningsen, kraftig og bred, med gråsprængt knebelsbart. Havde været med i krigen, var blevet hårdt såret, forhen malermester, nu livsforsikringsinspektør. Gårdejer Fink fra Ejsbøl, ung, livlig, energisk og meget sympatisk. Urmager Fahrendorff, smuk, midaldrende, ret en Poul Steffensensk herremandstype. Når jeg senere så ham ryge merskumspibe, gled uvægerligt et Poul Steffensen-billede frem for mit indre øje. Bogholder Foder, ca. 50 år, skaldet, spidst mundskæg, stiltfærdig.

Dette var den øjeblikkelige bestyrelse, senere trådte redaktør A. Svensson til, da han flyttede til Haderslev og startede »Dan-skeren«. Det var disse mennesker, der var gået i spidsen for danske forældre, der »fandt skoleforholdene for dårlige« og nu påtog sig, i betragtning af markens svage stilling, en økonomisk set meget krævende opgave.

Da kaffedrikningen var godt i gang, siger formanden: »Ja, jeg

véd ikke, hr. Sorgenfri, om De har antaget den nye lærer?» —
 »Nej, det har jeg skam ikke. Det kan jeg da ikke på egen hånd«. —
 Formanden: »Der er vel ellers stemning for, at vi antager ham, da han nu er her, og vi kender lidt til ham på en måde, da han har været lærer ved Skibelund efterskole?»

Samtykkende små ja'er bordet rundt, og den omhandlede person finder nu øjeblikket belejligt til at bemærke, at man ikke behøver at tage ham på det blotte ansigt: han har *papirer* med!

Alle praktiske forhold blev aftalt, derefter på cyklen og mod grænsen. Da skete det ubehagelige, at vejret slog om til storm, sne og slud — modvind! Cyklen pjaskede gennem sjap og søle. Det var et kapløb med tiden! Det skæbnesvangre klokkeslet nærmede sig, men det lykkedes at nå vagtstuen et par minutter før tiden. Jeg stak hovedet indenfor og sagde: »Jeg lovede at være tilbage inden 5!« Et nik og en håndbevægelse. At »klokken 5« udløb for fire døgn siden, kom ikke på tale!

Lige efter min hjemkomst modtog jeg følgende brev:

»Hr. lærer Engelbrekt Pedersen, Svendsminde, Vejen.

Ifølge den af skolebestyrelsen truffne bestemmelse af 3. november er De antaget som lærer ved »Den danske Privatskole« i Haderslev.

De har allerede fået et indtryk af, hvorledes forholdene er her, og har De, som jeg håber, mod og god vilje til at tage fat på de foreliggende opgaver, der i folkelig og national henseende er af ikke ringe betydning, så vil Deres tiltrædelse blive hilst med glæde.

Det vil være af vigtighed muligt snart at bestemme, hvilke bøger der vil blive brug for i de fag, i hvilke De vil overtage undervisningen. Jeg håber derfor at høre fra Dem med det første.

På bestyrelsens vegne

L. Chr. Bahnsen,

Haderslev, Nørregade 10.«

Brevet var sendt efter aftale og skulle bane vejen for udstedelse af det betydningsfulde pas.

Dansk politipas fik jeg hos politimesteren i Ribe, og så besøgte jeg den tyske konsul i Kolding for at erholde visum. Blankt afslag i forkontoret: Nordschleswig var plebicitområde, og ophold dér kunne ikke bevilges. Jeg fastholdt stædigt min begæring, og til sidst sendte kontormanden mig ind til selve konsulen, som viste sig at

være en særdeles høflig og elskværdig mand. Vi talte længe om tingene, men omsider måtte jeg ud med mit bedste kort: bestyrelsesbrevet. En anelse hos mig slog til, da konsulen straks slog ned på de famøse ord: »... tage fat på de foreliggende opgaver, der i folkelig og national henseende er af ikke ringe betydning ... « — »Det er jo netop derfor, De ikke må komme derned! Landsdelen bliver afstemningsområde, og De må ikke være med i national agitation«. Jeg forsøgte at argumentere med, at min opgave ville blive at undervise — det eneste, jeg forstod mig på. Tyske lærere fik lov til at undervise ved danske privatskoler, og det var en privatskole, jeg skulle ansættes ved.

Så spillede konsulen sit trumfkort ud. »Se her et telegram, jeg lige har modtaget fra Berlin. Heri indskærpes, at der ikke må gives danske statsborgere opholdstilladelse i Nordslesvig!«

Derefter tog vi høflig afsked med hinanden. — Hvad nu? Sidste udvej: min gamle skolekammerat Alfred, som havde fået etableret en bilforbindelse mellem Vejen og Flensborg.

»Det er en kammerat af mig«, sagde Alfred, da vi passede grænsevagten for sydgående. Hånden til kasketten, og vi kørte til Haderslev. Ved tilbagekomsten mildnede en flaske whisky vagtens savn af mig!

I Haderslev.

Pensionat havde jeg sikret mig under mit første besøg, men det var ikke lykkedes mig at finde et værelse i den krigsramte, boligfattige by. Under min søgen oplevede jeg et af de tilfælde, som måtte gøre indtryk på en tilflytter fra det neutrale Danmark. Jeg henvendte mig på grundlag af et forlydende i en pæn to-etages ejendom i Storegade. En smuk ældre dame modtog mig. »Ja, De kunne godt have fået et værelse, men jeg har lige fået besked på, at min søn Willy kommer hjem fra fransk fangenskab. I to år har jeg ikke vidst, om han var levende, og nu kommer han hjem«.

Hun var strålende glad, og hendes glæde smittede mig, så jeg næsten glemte skuffelsen over ikke at kunne få det dejlige lyse værelse med porcelænsovn. Et par dage efter belønnedes min medglæde, da jeg passerede huset sammen med en fælles bekendt. Damen åbnede vinduet og sagde, at nu var Willy nået til den hollandske grænse, og hun kunne vente ham om et par dage, og så viste

det sig, at hun midt i glæden ikke havde glemte mig: hun havde skaffet mig værelse hos bekendte! Hos umådelig flinke mennesker, som jeg altid mindes med glæde, selv om vi i national henseende stod så skarpt som muligt over for hinanden. Det menneskelige holdt igennem alle diskussioner.

Endnu var spørgsmålet om opholdstilladelse tilbage. Jeg kunne ikke få udleveret ernæringskort på rådhuset på grund af mit manglende pas. Min pensionatsværtinde kunne ikke begribe, hvorfor det stadig trak ud. Igen var heldet med mig. Jeg havde en halvfætter, som var ansat på rådhuset. Trods sit danske sindelag var han højt anskrevet hos den tyske borgmester von Schindelbauer. Jeg forklarede ham min situation og gav ham mit danske politipas, og sandelig om ikke passet vandrede fra rådhuset til den noble landråd von Løw, som viserede mit pas med ind- og udrejsetilladelse over hele tre grænsestationer! Så fik værtinden mine ernæringskort, og min halvfætters fader fik alle mine tobakskort.

Den danske Privatskole.

Privatskolen havde lejet sig ind i to aftenskolelokaler i Vestergade. Vi residerede der om dagen, og en slags handelsskole om aftenen, og det gik ganske gnidningsløst. De to rum var store og lyse. Børnene sad på langbenede taburetter ved lange borde. Primitivt, men solidt. Da børnetallet imidlertid voksede, måtte vi søge hjælp hos værtinden på det danske højskolehjem. Elskværdigt lånte hun os bænke, som sikkert ofte har bugnet under vægten af støtte danske, som sang efter »den blå«.

Børnene var en broget flok med hensyn til kundskaber og færdigheder. Nogle havde været på skole i Danmark, andre havde modtaget privat undervisning hjemme, og en del kom lige fra den tyske skole og måtte begynde helt fra bunden, f. eks. gå fra de »spidse« til de »runde« bogstaver. De huggede løs med deres »hårde d'er«, så det lød ligefrem pudsigt, når Harða (datter af bankdirektør Schack Andersen) og Hans (søn af læge Meyer Petersen), som begge kom »nordfra«, satte ind med deres »åbne d'er«.

Undervisningsmidlerne var begrænsede — lærebøger, hæfter, kridt. Samlinger havde vi naturligvis ikke, og landkort måtte ikke føres over grænsen. Men vi kilede på med de hjælpemidler, vi havde, og børnene var flinke og interesserede — næsten uden undtagelse,

skønt den tyske skolemoral var dalet stærkt under krigen. De mange »Siegestage«, mens det gik godt, og de mange »Sammeltage«, da det kneb stærkt med fødevarer, havde demoraliseret den ellers så faste disciplin. Tit gik indsamlingen af bær i de mange levende hegn om byen for sig på den måde, at man drog ud i rad og række, men på åstedet arbejdede man i spredt fægtning, og snart listede læreren den ene vej, og børnene søgte deres egne græsgange. At alle unge lærere naturligvis var indkaldt til krigstjeneste, gjorde det nødvendigt at holde en meget stor klassekvotient, 50-60 børn i én klasse var almindeligt.

At vi aldrig konstaterede ulovlige forsømmelser, kan vel udlægges som et bevis på, at børnene var glade for privatskolen og ønskede at lære noget. Naturligvis var det også af afgørende betydning, at forældrene »holdt dem til ilden« og glædede sig over at høre, hvad børnene lærte. Et vidnesbyrd herom fik jeg af en moder, som sagde: »Hvor er det fornøjeligt at høre børnene, når de er kommet i seng, ivrigt drøfte Rolf Krake, Gorm og Thyre«. At det med sådanne tilhørere var en sand fornøjelse at fortælle Danmarks-historie, siger sig selv.

Helt slap vi dog ikke for kritik! Samme moders ældste datter var utilfreds, da hun kom hjem fra sin første skoledag hos os. Skolen var begyndt, inden familien flyttede til byen, så datteren var »en ny pige«. Hvad synes du så om din nye skole?« spurgte moderen hende ved hjemkomsten. »Det er en dårlig skole. Der er ingen orden!« — »Hvad vil det sige?« — »Jo, jeg fik selv lov til at bestemme, hvem jeg ville sidde ved siden af!« — Se, den slags let-sindigheder fra lærerens side rimede sig ikke med tysk disciplin, som hun hidtil havde været undergivet!

Børnene kunne gennemgående mange danske sange, og de sang med liv og lyst. Hvor meget sangen havde betydet i hjemmet, fik jeg en dag et levende vidnesbyrd om. Ind under jul havde min kollega en sangtime i lokalet ved siden af mit. Lydforholdene bevirkede, at vi ret godt kunne følge juletonerne: »Julen har bragt vel-signet bud«. Da fløj en lille fyr i vejret med strålende øjne og sagde: »Ja, den synger vi, når juletræet er tændt, og så spiller mor til!« — Lidt efter hørte vi: »Nu har vi jul igen!« — »Åh, den synger vi altid, når vi går omkring juletræet!« Drengen hed Bjørn Svensson, søn af redaktør Svensson. Det var, som sikkert mange véd, hans

søster Karen Margrethe, der i barnekammeret »dansede for Danmark« den 10. februar.

I det hele viste det sig, at børnene kendte en mængde danske bøger. Jeg måtte uvilkårlig mindes en bispevisitats i den lille skole nord for grænsen, hvor jeg var lærer i sommeren 1919. Biskoppen dvælede dér udførligt ved, hvilken oplevelse det ville blive for børnene i Sønderjylland efter genforeningen at lære H. C. Andersens eventyr at kende. De kendte så sandelig lige så mange af dem som børn i almindelighed nord for grænsen, og børnebøger fra Ingemanns romaner til Niels K. Kristensens havde de fået gennem Sprogforeningen eller fra slægt og venner nordfra.

Indadtil var alt således idyl. Udadtil var billedet ikke helt så harmonisk. De tyske myndigheder var naturligvis utilfredse med, at så mange børn blev udmeldt af den offentlige skole. Ret og slet at nægte udskrivelsen kunne de ikke. Nationalforsamlingen i Weimar havde den 11. august 1919 i den nye grundlov (Weimarforfatningen) i § 113 udtalt, at der ikke måtte lægges »fremmede elementer i befolkningen« hindringer i vejen, når man ønskede modersmålet anvendt i undervisningen. At denne bestemmelse ikke kunne ske fyldest i den offentlige tyske skole, var en selvfølge, og derfor måtte en privatskole være lovmedholdelig. Man greb da til den udvej at erklære skolen for ulovlig, da vi ikke havde tysk på undervisningsplanen, som var indsendt til myndighederne. Det var bestyrelsens udtrykkelige ønske, at al undervisning skulle foregå på dansk.

Erklæringen kom naturligvis ikke uventet, og urmager Bahnsen udtalte da også med sin sædvanlige ro, at kunne de ikke ramme os på den ene måde, skulle de nok skabe os vanskeligheder på anden vis. Han mindedes, hvordan det var gået redaktør Jessen, »Flensborg Avis«, der var blevet afskediget som lærer på grund af »utilbørlig vandel«, skønt Jessen var det mest noble og retlinede menneske, man kunne tænke sig.

Den eneste udvej var at trække sagen i langdrag. Dette skete ved fremsendelse af en ansøgning til Rigsregeringen. Det var kendt, at en afgørelse af denne art kunne lade vente længe på sig, og genforeningen kunne nu ikke være fjern. Men så gik vor fjende nr. ét, byrådssekretær Jensen, i krig på anden vis. Han fandt ud af, at børn ikke måtte tages ud af den offentlige skole for at sættes i privat

skole, der ikke var anerkendt af staten. Følgelig kunne forældrene idømmes bøde for børnenes ulovlige forsømmelser.

Der kom da ordre til bestyrelsen om, at den skulle sørge for, at samtlige børn mødte i de respektive skoler førstkommande mandag.

Ordren blev udstedt en lørdag, og bestyrelsen svarede naturligvis omgående, at man hverken ville eller kunne efterkomme ordren, da det drejede sig om børn fra 60-70 hjem, hvoraf mange var landbohjem. Svaret kom lige så omgående: Børnene ville blive afhentet af politiet, såfremt de mødte i privatskolen!

Mandag morgen mødte formand Bahnsen på skolen, da der jo var al mulig grund til at vente besøg. Jeg var alene, da Neergaard var blevet forsinket af et biluheld under et weekend-besøg i Nordjylland. Politiet kom dog ikke, og Bahnsen gik fredeligt hjem, og jeg arbejdede i ro. Det næste, der skete, var, at forældrene blev idømt bøder, men såvidt jeg fik oplyst, betalte ingen.

Senere fik vi alligevel politibesøg. En betjent kom med ordre til lærerne om at møde på rådhuset. Hans besøg forløb meget festligt. Efter at have afleveret den skriftlige indkaldelse fjernede han sig over skolegården midt i et frikvarter. Lærerne havde modtaget ham inden dørene og kunne således ikke forhindre, at han fik et hurra med på vejen, mens huerne fløj i vejret!

På grund af en influenza gik jeg glip af rådhusbesøget, men min kollega mødte og blev forholdsvis elskværdigt behandlet. Man ville nu ved snild diplomati fælde skolen: Neergaard fik det tilbud, at han godt måtte forblive i byen (hvad de jo ikke kunne forbyde ham, da hans opholdstilladelse var i orden), hvis han ville opgive sin stilling ved skolen og undervise privat. At Neergaards svar var afvisende, kunne forudses!

Vi var naturligvis ikke ude på at skaffe os presseomtale, selv om konsulen i Kolding frygtede noget i den retning. Den, der lever stille, lever godt, og vi ønskede blot at arbejde uforstyrret, hvad vi som omtalt ikke fik lov til, og så kom pressen ind i billedet. 26. november kunne man læse følgende notits i et af byens blade — »Modersmaalet«:

»Privatskolen ikke lukket.

Det er meddelt i flere blade, at den danske privatskole i Haderslev var blevet lukket af de preussiske myndigheder. Efter hvad

nærværende blad erfarer, fra én af lederne side, passer disse efterretninger ikke.«

Situationen tilspidsedes, og formand Bahnsen fandt det nødvendigt at indsende en besværing til dagspressen. Den fik denne opsætning:

»Tyske tvangsforanstaltninger imod en dansk skole.

Vi har modtaget følgende:

I disse dage foregår der noget her i byen, som vil vække opmærksomhed, ikke blot her, men i vide kredse. Vi har fået en påmindelse om, hvad det tyske styre er i og for sig, og hvad det har været gennem mange trængselsår.

Endnu en gang, inden de forlader os, anser repræsentanter for tysk tvangspolitik det for betimeligt at gå angrebsvis til værks over for danske forældres forsøg på at lade deres børn få en skoleundervisning, der er i overensstemmelse med børnenes fremtidsvel for øje.

Angrebet gælder den for nogen tid siden oprettede danske privatskole her i Haderslev. Da den blev oprettet, blev det anset som en selvfølge, også fra skolemyndighedernes side, at dette var noget, der var fuldstændig lovligt og svarende til tidens krav i overgangstiden. Men man må være kommet på andre tanker.

Kredsskoleinspektør Røhr sender anmodninger til politiet om at undersøge skolens forhold, med det åbenbare formål at komme den til livs.

To af skolebestyrelsens medlemmer, Henningsen og Bahnsen, kaldes ned på rådhuset og får her af borgmesteren en forklaring, som går ud på, at denne skole ikke behager ham, og at den helst ikke burde være til.

Magistratssekretær Jensen, der efter borgmesterens udsagn navnlig har denne skolesag til bearbejdelse, giver os at forstå, at alt, hvad der vedrører undervisning, er afhængig af myndighedernes godkendelse. Forældrene har, efter hr. Jensens opfattelse, ikke spor af ret til selv at tage bestemmelser om noget desangående. Nogle dage efter kommer en politibetjent ind i skolen og anmoder læreren Carl Neergaard om at komme ned på rådhuset. Her søger magistratssekretær Jensen at skræmme læreren bort fra skolen, men hr. Neergaard mente dog ikke, at han uden videre ville gå sin vej og lade det hele i stikken.

Nu i de sidste dage har politiet gået rundt til adskillige forældre

og opfordret dem til at sende deres børn tilbage til den tyske skole, da børnene ellers tvangsvis ville blive bragt tilbage dertil. Politiet har derefter bragt truslen til udførelse og har hentet flere børn ud af skolen og bragt dem hen i den tyske skole.

Således er den åndsfrihed, som den tyske socialdemokratiske republik har at byde på. I dens nye grundlov hedder det rigtignok i artikel 113, at »rigets fremmedsproglige elementer ikke må indskrænkes eller hindres i deres frie folkelige udvikling, især ikke i brugen af deres modersmål ved undervisningen«, — men teorien er én ting og praksis en anden.

Skolens bestyrelse har indsendt en besværing til regeringspræsidenten over politiets adfærd, og vi vil vel derefter få at se, om regeringen billiger en sådan fremgangsmåde.

L. Chr. Bahnsen.

Forhåbentlig træffes der med det første en ordning, så undervisningen kan fortsættes uforstyrret.

Red.«

3. december fremkom følgende svar:

»Den danske privatskole i Haderslev.

Som gensvar på hr. L. Chr. Bahnsens indlæg her i bladet har vi fra hr. borgmester dr. Schindelhauer modtaget en skrivelse, som her skal gengives i oversættelse:

I nr. 279 af »Modersmaalet« for 1. dec. 1919 giver hr. L. Chr. Bahnsen beklageligvis en falsk, fuldstændig forvrænget og vildledende skildring af den stilling, som de herværende skolemyndigheder har indtaget over for en dansk privatskole.

Sagens sammenhæng er denne:

Den 9. september havde skoledeputationen indbudt fire medlemmer af et dansk skoleudvalg, som havde dannet sig her, til en drøftelse af indførelsen af dansk undervisning, hvilket derpå også snart havde til følge, at der blev indført danske undervisningstimer. Ved denne lejlighed nævntes også hensigten at oprette en dansk privatskole, og af skolemyndighederne blev der for dette tilfælde på imødekommende måde stillet i udsigt at få de to klasser i Vestergade som lokale for denne privatskole.

Deraf turde med tilstrækkelig tydelighed fremgå, at skoledeputationen stillede sig absolut velvilligt over for ønskerne om at indføre danske undervisningstimer.

Efter gældende bestemmelser kræves rigtignok til oprettelse af en privatskole statens godkendelse. Som det i et sådant tilfælde er rimeligt i et ordnet statsvæsen, skal der føres beviser for, at de lærerkræfter, som ansættes, moralsk og videnskabeligt er i stand til at undervise og så videre. Det skyldes forældrenes velforståede interesse, hvilket også hr. Bahnsen vil indse. Det er skolemyndighedernes pligt at forlange de nødvendige beviser. Måtte nu ikke også hr. Bahnsen og de øvrige medlemmer af det danske skoleudvalg på deres side føle det som en selvfølgelig pligt at gøre sig umage for at bringe den skole, de ønsker, i overensstemmelse med de gældende bestemmelser og dermed at understøtte skolemyndighederne i deres bestræbelser for at få den ny privatskole oprettet, således at den er uangribelig set fra lovens standpunkt? En sådan umage har man imidlertid hidtil ikke mærket noget til. Privatskolen oprettes tværtimod uden den nødvendige godkendelse fra statens side; skoleudvalget tager uden videre to af byens skoleværelser i brug med dette mål for øje og råder egenmægtigt over fremmed ejendom. Børnene foranlediges til at forlade de skoler, som de hidtil har besøgt, og gå i privatskolen og så videre. Modne, alvorlige mænd skulle kunne sige sig selv, at en sådan ulovlig fremgangsmåde måtte fremkalde den største uorden og forvirring inden for byens skolevæsen, og at skolemyndighederne ikke kan tåle sådanne uordnede tilstande. I stedet konstruerer hr. Bahnsen, da han iagttager, at der truer med at opstå konflikter med myndighederne, et nyt tilfælde af »tvangspolitik« for at vælte skylden over på skolemyndighederne.

Ansvar for den konflikt, som muligvis måtte opstå og ikke kan undgås, rammer alene dem, der har sat skolen i gang. Forhåbentlig lykkes det imidlertid endnu ved forhandlinger med skoleudvalget at hidføre en tilfredsstillende ordning af sagen.

Dr. Schindelhauer,
formand for skoledeputationen.«

Efter disse optrin faldt der ro over skolen. Danskerne var ganske på det rene med, at et svar fra regeringspræsidenten kunne lade vente længe på sig, og tyskerne havde sikkert en fornemmelse af det rigtige i H. P. Hanssens ord, da han allerede midt i juni 1914 på det store danske årsmøde i Haderslev følte, at »en epoke var ved at rinde ud«.

De store begivenheder omkring afstemningen satte naturligvis også sit præg på skolens forhold. Vi levede med i det hele sammen med eleverne, hvoraf mange var spejdere og derfor i høj grad blev brugt som hjælpere ved de mange arrangementer.

Der skal ikke gøres noget forsøg på at gøre skolens resultater op. Eksamen afholdt vi naturligvis ikke, ligesom vi ikke i de enkelte klasser holdt os til et ganske bestemt »pensum«, som skulle læres. Dette var helt i overensstemmelse med Haderslev bys nye borgmesters opfattelse. Da redaktør Nicolai Svendsen var blevet udnævnt af Den internationale Kommission, aflagde jeg besøg hos ham for at orientere ham om, hvad der foregik i den lille skole i Vester-gade. Som gammel skolemand var han overmåde interesseret og fremsatte den anskuelse, at vort arbejde først og fremmest måtte tage sigte på at indføre børnene i dansk skoleånd og give dem en orientering i danske forhold, der kunne virke vejledende og tillige som en appetitvækker, inden den systematiske undervisning efter genforeningen begyndte. Vore synspunkter faldt ganske i tråd, og besøget blev indledningen til et venskab, som — trods aldersforskellen — holdt lige til amtsskolekonsulent Svendsens død.

At børnene i fagene dansk og regning fik eksakte kundskaber, rokker givetvis ikke ved vor principielle indstilling. Det kan da også nævnes, at adskillige forældre senere udtalte deres glæde over, at privatskolen havde hjulpet deres børn til en god start, da de fordeltes i de offentlige danske skoler efter sommerferien 1920.

Selv om vi var tilbøjelige til at betragte privatskolen som et lokalt anliggende, fik vi dog et vidnesbyrd om, at den vakte interesse i »det gamle land«. 10. december 1919 læste vi følgende indlæg i »Modersmaalet«:

»Dansk og tysk skolevæsen.

Vi har modtaget følgende:

Med den største forbavselse vil en dansker læse et indlæg, som dr. Schindelhauers forleden om den danske privatskole i Haderslev; thi den opfattelse af »staten«s forhold til skolevæsenet, som lyser ud af indlægget, er så vidt forskellig fra dansk tankegang som vel muligt. Men det er altså den »frie« tyske republik, som ikke tillader forældre at få deres børn undervist, som de vil have det!! Jeg gad vide, hvad de nordslesvigske tyskere ville sige, hvis danske skole-

myndigheder engang i fremtiden opførte sig på lignende måde som dr. S. nu! — Fra dansk opfattelse vil man sige, at hvis forældrene ikke ønsker deres børn undervist i de offentlige skoler, så vedkommer det aldeles ikke staten, hvilke »videnskabelige og moralske kvalifikationer« de lærere er i besiddelse af, som forældrene kalder.

Den sag vedrører *kun* forældrene, og det kan de meget bedre passe end autoriteterne! Således ser vi på sagen i Danmark, og jeg tænker, at det lille tilfælde i Haderslev skal åbne øjnene for den afgrund, der er mellem dansk og tysk opfattelse af skolen.

Th. Adler Lund, lærer i Nakskov.«*)

Byens ansigt.

Kan det virkelig være muligt, at en by kan skæmme sig sådan i løbet af 6-7 år? Dette spørgsmål måtte man uvilkårligt stille sig selv ved gensynet med Haderslev i november 1919. Husene var i tydeligt forfald. Maling og puds manglede alle vegne. Butiksruder var adskillige steder erstattet af brædder, fortovene var yderst usikre at færdes på på grund af huller eller vippende fliser. Gadebelysning kendtes ikke. Man måtte klare sig med en lommelygte og gå midt på gaden. Faren for sammenstød med biler eller motorcykler var minimal. Derimod kunne fodgængere godt finde på at opføre en lille sælsom hinkeballer, inden de slap forbi hinanden.

En lille forsmag fik man allerede i »æ Kleinbahn« mellem Skodborg og Haderslev. Alt, hvad der kunne skæres af med en lommekniv, var fjernet. Altså kunne vinduerne ikke rokkes ud af stedet, men ruderne var dog i stand til at klirre, så man ikke kunne snakke sammen uden at sætte afrevne tændstikker i klemme mellem glas og karm. Selvfølgelig misundte man ikke de lykkelige mennesker, der nu gik med forhenværende jernbanelæder som skosåler, men indtrykket af et rige i forfald var stærkt.

Ikke alene fodtøj kneb det slemt med. Det var uhyre svært for en familie at holde tøj på kroppen. Husfaderen var måske bedst stillet. Hvis han havde været soldat, og hvem havde ikke det, kunne han slide de sidste rester af uniformen, og det gjorde han. Til børnene kunne man jo sy om, så længe man havde noget at sy om

*) Adler Lund kom selv med i genforeningsarbejdet som adjunkt, senere lektor ved Sønderborg statsskole.

af, og hvad havde så mor, der måtte afgive alt, hvad hun på nogen måde kunne undvære?

Hertil kom naturligvis de fortvivlede pengeforhold. I »gamle dage« var en mark 80 øre, og man regnede i det daglige ikke med nogen svingning heri. Der var fasthed og mening i tingene. Nu var marken faldet til kurs 10, og priserne var røget tilsvarende i vejret.

Et dagblad bringer en oversigt over prisstigningen:

	1914	1919
Et rundstykke	0,02 mk.	0,30 mk.
Sukker	0,24 »	6,00 »
Kaffe	1,50 »	15,00 »
Smør	1,30 «	25,00 »
Margarine	0,70 »	11,50 »
Oksekød	0,80 »	6,00 »
Et æg	0,08 »	1,50 »

Så høje var priserne. Til gengæld var mulighederne for at benytte sig af dem stærkt begrænsede. Ifølge rationeringen kunne hver person tilkomme 1 brød, 100 gr. smør og 200 gr. kød om ugen og hertil 1,5 pund sukker om måneden.

Lønningerne søgte at vinde med i kapløbet. En metalarbejder havde i april 1918 en timeløn på 50 pfennig, i april 1919 2,00 mark, 30. jan. 1920 4,30 mark og 16. marts 1920 6,00 mark. Så hurtigt skiftede lønnen, men ikke fattigdommen. Først da kronemønten blev indført, 14. maj 1920, kom der igen stabilitet over økonomien.

Som altid spillede det pudsige ind i alvoren. For at spare på det kostbare brændsel gik min kollega og jeg ikke sjældent i biografen. En aften havde jeg ikke små marksedler, men betalte ved kassen med en femogtyveøre og erholdt to reserverede pladser. Vi lo lidt ved tanken om, hvor billigt det var at gå i biografen, oven i købet på de dyreste pladser, men vi blev klar over, at det økonomiske problem næppe var helt i orden, da opsynsdamen i pausen nærmede sig. Jeg var rede til at yde kunsten et tilskud, men damen spurgte: »Var det ikke Dem, der betalte med danske penge ved kassen?« — Jo, det var det. — »Værsgo', De har betalt for meget. De skal have en mark tilbage!«

Dyrtiden hang naturligt sammen med knaphed på varer. Landbruget blev forsømt. Arbejdet her var overladt til kvinderne og russiske krigsfanger. Alle mænd, som kunne bære våben, var ind-

kaldt, og markerne var i høj grad forsømt. Det sparsomme udbytte af kvægavl og markernes afgrøde var under myndighedernes kontrol. Selv for landboerne kneb det med dagligt brød. I smug brændte man lidt korn til kornkaffe, og i nattens mulm og mørke kærnedede husmoderen lidt smør på håndkværn. Gendarmen var den stadige trussel, selv om han undertiden faldt for fristelsen og reddede lidt af bondelandets goder hjem til kone og børn. Til gengæld vovede han at lukke øjnene for visse foreteelser.

Som altid under ekstraordinære forhold trivedes smughandlerne godt. Via dem kunne man tiltuske sig kostbarheder som f. eks. petroleum, en vare, man vanskeligt kunne undvære i den mørke vinter i stald og lade.

I byerne var ernæringsforholdene naturligvis langt vanskeligere. Som før nævnt var rationerne så små, at man ikke kunne leve af dem, men måtte se at skaffe sig visse »tilskud«. Bønderne blev derfor daglig hiemsøgt af byboere, som ville tiltuske sig madvarer og i mange tilfælde tilbød, hvad de endnu havde tilbage af værdigenstande fra de gode tider. Helt galt blev det, da store skarer fra storbyerne sydpå drog på togt nordpå. Helt fra Hamborg kom de, og det var vanskeligt at holde dem fra døren.

At det under disse forhold ikke var nogen nytelse at spise i pensionat, var en selvfølge. Selskabet var ellers tiltalende, f. eks. en dansk bankmand af kernedansk Åbenrå-ørindelse og en høitkultiveret tvsk dommer. Dommeren hørte til de humane embedsmænd, som tillod danskere, der havde svært ved at udtrykke sig klart på tysk, at bruge deres modersmål i retten. Han var meget interesseret i dansk litteratur. Jeg mindes en eftermiddag, da jeg efter opfordring gennemgik »Kong Christian« med ham!

Maden var ikke rigtig afpasset efter en »rigsdansk« mave. Frikadellerne var anselige af udvortes, men sank så underligt sammen, når man rørte ved dem, og i maven gjorde de ikke noget varigt indtryk. En hyppigt tilbagevendende ret var sursuppe, som helt svarede til sit navn, og stegt grisehjerne, som bibragte én et noget forgrovet indtryk af hjernevindinger, når man rystede den hvide substans lidt på tallerkenen. Måske betegner udtrykket et udtørret, krakeleret ørkenlandskab dog bedre rettens sande udseende!

Lidt kunne der bødes ved køb af en slags sukkerkringler i en forretning nær ved privatskolen. Hvor sukkeret kom fra, spurgte

jeg aldrig om, men sikkert er det, at visse biler fra Kolding kendte denne og andre lignende forretningers eksistens, for de kom på opkøb og har vel haft en valutabestemt fortjeneste ved videresalg af de søde sager nord for grænsen. At disse biler var ilde påset, er en selvfølge.

En helt usædvanlig begivenhed var det, at min godsindede værtinde en aften inviterede på friskslagtet grisemad — hvor de så har fået grisen fra. Såvidt jeg erindrer, reagerede min mave meget normalt over for dette usædvanlige måltid. Det gjorde den ikke over for min mors gode julemad, der hurtigt måtte gå over til »skånekost«.

Efter juleferien blev jeg pensionær på »Højskolehjemmet«. Det virkede stimulerende på kræfterne.

Overalt oplevede man små, tidstypiske træk. Således også på »Højskolehjemmet«. Blandt pensionærerne var der en ung tysker, tilflytter sydfra. Han var høflig og korrekt, en mørkhåret, kraftig type. Der herskede fredelig sameksistens, indtil en dansker i samtalens løb brugte udtrykket »efter at den tyske hær var slået«. Da kom som en eksplosion fra tyskeren: »Den tyske hær blev ikke slået! Tyskland tabte krigen, fordi hjemmefronten svigtede! Vi blev ikke slået!« Disse ord skulle jo blive revancheønskets evangelium.

Midt i alvoren var der dog også rum for drengestreger. Jeg havde købt en salonriffel, og vi holdt undertiden skydeøvelser i »Højskolehjemmet«s store have. En dag indgik den omtalte tysker og en dansk bankmand et væddemål om, hvorvidt bankmanden kunne ramme den tidligere frontsoldat, hvis han stod på den anden side af Damens inderste vig. »Skydeskiven« fik lov at trække frakkekraven op over nakken og vende ryggen til. Skuddet faldt, men kuglen ramte ikke! Om det var skyttens, bøssens eller barmhjertighedens skyld blev aldrig opklaret.

Om skydevåben var tilladt eller ikke, så man stort på, eller rettere: man så slet ikke på det. Ligeså i mange andre forhold. Jeg købte en dag en motorcykel, en »NSU« af den slags, der skulle løbes i gang, hvorpå man behændigt sprang op på »dyret«. Min undervisning bestod i, at jeg fik at vide, hvordan man startede og standsede maskinen, og alt gik udmærket uden kørekort og indregistrering, indtil flammerne en dag slog ud, da jeg befandt mig i nærheden af Styding. Jeg fik den bragt i hvilestilling, men vidste

så i øvrigt ikke, hvad jeg burde foretage mig. Da sprang en mand af cyklen, fór hen og væltede motorcyklen og begyndte at smide sand på den. Jeg gjorde ligeså, og da ilden var slukket, sagde han: »Sådan gjorde vi altid ved fronten, når der gik ild i en maskine!« Det var jo meget godt at vide for fremtiden! Derpå asede jeg det noget medtagne køretøj hen til Styding station, hvor man var noget betænkelig ved at befordre det til Haderslev. »Vi må ikke køre med motorcykler med benzin på«, sagde togmanden. »Det skal De heller ikke«, sagde jeg; »den er brændt«.

Politik og hverdagsliv.

Den 9. november 1918 blev den tyske republik proklameret, den 11. november indtrådte våbenstilstanden, og 13. november havde rigsdagsmand H. P. Hanssen en forhandling med de to regeringsmedlemmer Haase og Scheidemann. Allerede dagen efter tilkendegav dr. Solf på den samlede regerings vegne i et brev til H. P. Hanssen, hvordan den tyske regerings stilling var til det nordslesvigske spørgsmål.

Det hedder i brevet:

»Den tyske regering står på det standpunkt, at også det nordslesvigske spørgsmål vil være at løse i overensstemmelse med præsident Wilsons fredsprogram på grundlag af vedkommende befolkningens selvbestemmelsesret.«

»Vedkommende befolkning« svarede omgående. 17. november afholdtes det strålende folkemøde i Åbenrå. »Flensborg Avis« skriver her om de tusinder, som flokkedes i »Folkehjem«s store sal og gange og på pladsen udenfor:

»Folk var fyldte af en glæde, som hverken var overmodig eller støjende, men dog lyste ud af hvert ansigt.«

H. P. Hanssen holdt sin store tale, som han ud fra sit sikre instinkt og sit følsomme sind sluttede med Bjørnsons ord:

Alt, hvad fædrene har kæmpet,
mødrene har grædt,
har den Herre stille læmpet,
så vi vandt vor ret!

Men der skulle gå både vinter og vår og næste sommer med, omtrent, inden fredstraktaten var undertegnet, og genforeningen kunne finde sted.

Her er ikke stedet til en gennemgang af alle de politiske problemer, som nødvendigvis måtte rejse sig, nu da realiteterne satte ind. De store linjer er jo for længst afklarede, men der vil stadig være træk, som glimtvis mere intimt belyser forholdene, og her må jeg naturligvis først og fremmest tænke på de glimt, jeg selv oplevede på nærmeste hold. Forstander la Cour Pedersen havde ret: det var sandelig mere værd at opleve genforeningsåret i Haderslev end at tilbringe tiden på Sølvgades kaserne.

I Haderslev »styrede« Arbejder- og Soldaterraadet byen. Den røde fane vajede fra kasernen i god overensstemmelse med revolutionen sydpå. Den 7. januar 1919 meddelte dette råd, at man havde besluttet at sende to mand til regeringen i Berlin for at forklare, at der absolut ingen stemning var i Nordslesvig for en landsdelsforening med Danmark.

Rådet fik svar på tiltale, da H. P. Hanssen talte første gang i Haderslev efter sin store tale i »Kløften« 1914, hvor der nu er rejst en mindesten. Der blev efter talen rettet det spørgsmål til ham: »Hvordan vil det stille sig med Arbejder- og Soldaterraadet ved afstemningen?« — H. P. Hanssen svarede: »Deres tid vil snart være forbi, til den tid er den i alt fald forbi. De har i det hele taget tilranet sig en myndighed, som ikke på nogen måde svarer til deres betydning. Når disse mænd, for det meste sydfra, vedtager resolutioner om Nordslesvigs fremtidige skæbne, er dette en utilbørlighed.«

Arbejder- og Soldaterraadenes røde fane vajede dog et stykke tid endnu, nemlig indtil Trikoloren afløste den.

Samme dag som Arbejder- og Soldaterraadet optrådte aktivt i grænsespørgsmålet, 7. januar 1919, kunne man læse følgende i dagbladene:

»Kvinder i Kolding har fået den idé at sende H. P. Hanssen, Nis Nissen og Kloppenborg Skrumsager hver et stort Dannebrogssflag af silke, der skal vaje over deres hjem den dag, genforeningen finder sted.« Det er jo andre toner. — Atter andre toner, klingende knap så sødt:

»Dannebrogssflag.

Et parti Dannebrogssflag sælges billigt, ca. 100 stkr. på 2 m, ca. 125 fra 50 til 75 cm, 25 stkr. på 1,25 m. Nærmere ved henvendelse til

dekoratør N. N., København V.«

Manden stiller altså hele lageret til rådighed — undskyld: købs!

Livets mangfoldighed illustreres yderligere:

»5 militærheste slagtes,
kød fås for 1 mark og 1 mark og 20 pfennig.

N. N., Haderslev.«

Dette var en afveksling i kosten. Det er følgende ikke:

»Kålrabi,
god og sund handelsvare opkøbes. Fragtbreve fås på Landbrugs-
torvet, Haderslev.«

Side om side med det private sætter også det officielle initiativ ind:

»Sammel bog!

Krigsøkonomistedet i Haderslev opfordrer folk til at samle bog, thi indtil dato er kun indleveret ubetydelige mængder.«

Det tilføjes, hvor vigtigt det er at fremskaffe noget, der kan erstatte manglende fedtstof.

En særlig form for fremskaffelse af tilskud til de knappe rationer viser følgende annonce:

»Grænsehandel!

Det er dyrt at drikke kaffe med kager. Vi giver intet traktement gratis. Hvorfor? Fordi reel handel er nr. 1.

Priser:

Plantemargarine 1,95 kr. pr. $\frac{1}{2}$ kg

Kaffe 1,60 kr. pr. $\frac{1}{2}$ kg

osv. — Underskrevet af 12 »grænseforretninger« i Danmark.

Disse og lignende forretninger var meget søgt, ikke blot af private, men også af »sortbørgrossererere«. Der var indført passer-seddel, men antallet af sedler var steget så overvældende, at borgmester Svendsen måtte foretage en revision, som foregik på »Høj-skolehjemmet« under voldsom larm og trængsel, så borgmesteren måtte alliere sig med nogle håndfaste mænd, der skaffede albuerum og til belønning erholdt det eftertragtede kort. Ekstraordinære forhold krævede ekstraordinære metoder!

Smugleri var naturligtvis forbudt, men blev drevet i vid udstrækning. Der skete da også arrestationer ved grænsen, og der blev af-fyret skud mod smuglere; i nogle tilfælde med døden til følge. Ikke alle fik så humørfyldt en udgang, som det P. Eliassen fortæller

om i »Kongeåen«. En smugler var på vej hjem med en sæk mel på ryggen. Han blev forfulgt af en bereden gendarm, som skød efter ham, da han ikke ville standse. Sækken smed han ind i et sovekammer, men slap selv over grænsen. Senere har smugleren til minde om dagen og vel også om den beredne gendarm anbragt en morsom vejrfloj på sin samme år (1919) opførte lade. Fløjen viser en mand med en sæk på nakken forfulgt af en rytter!

Tvangstærskning.

Et af dagbladene bringer »efter pålidelig kilde« følgende:

»Landråden i Haderslev har givet Tolvmandsudvalget bemyndigelse til fra 17. november at begynde tvangstærskning hos de landmænd, der ikke har afleveret det kvantum korn til kredsen, som de skulle. Landmændene er forpligtede til at give tærskerne fuld forplejning. Nægter de dette, vil tærskerne blive forplejet på gæstgiverierne på vedkommende mands regning.«

På denne brogede baggrund begyndte den spændende fase ind under afstemningen. Den skarpe strid mellem »Åbenrå-folkene« og »Flensborg-mændene« gjorde tonen hård, men bidrog utvivlsomt til den vældige tilslutning til møderne. Genforeningen betragtede man som givet, men problemet Flensborg med eller Flensborg ikke med gav møderne det særlige præg og satte folk op mod hinanden, selv inden for den nærmeste familie. At H. P. Hanssen var indtrådt i Zahles ministerium som »minister for sønderjyske anliggender«, skærpede yderligere modsætningerne mellem de to grupper.

På møderne udfoldedes en fantastisk veltalenhed. Nok vidste jeg, at ikke alene de kårne førere, men også sønderjyder i mængde var dygtige debattører, men hvad jeg nu hørte, overgik alle forventninger.

Tonen var stærkt følelsespræget og alligevel realistisk. Det elegiske bar fremstillingen, også i pressen, som naturligvis måtte søge at være på højde med det talte ord.

Et lille eksempel kan vidne herom! Et uddrag af en leder i et Haderslevblad den 28. juni 1919 lyder sådan:

»Hr. Pedersen Nyskov, der ellers sidder på sit formandssæde et par minutter før mødets begyndelse, dukkede i går først op fem minutter efter klokken et, og en sær højtidelighed var udbredt over hans magre, blege ansigt.

Pludselig står H. P. Hanssen i salen. Hans høje, kraftige skikkelse, hans kendte profil tegner sig mod vinduet . . .

Uden for salen, i vandrehallen: hvilken tummel! Ikke en ledig telefon at opdrive!«

H. P. Hanssens indtræden i ministeriet Zahle vakte meget røre, og standpunkterne »for og imod Flensborg« blev skarpere. En bemærkning i en avis er typisk:

»Der må optrædes kraftigt, hvis man skal undgå konsekvenserne af den holdning, som ministeriet (Zahle) har indtaget i den sønderjyske sag.«

Afstemningen tilrettelægges.

Uanset meningsforskelle skulle alle praktiske forhold ordnes. Eksempelvis kan nævnes, at en engelsk-fransk militærkommission den 11. december kørte til rådhuset i Haderslev og efter et møde dér besøgte kasernen.

7. januar kom der melding om, at krydseren »Marseillaise« 4. januar var sejlet fra Brest mod København for at forrette vagt-tjeneste under afstemningen i Slesvig.

10. januar 1920 redegjorde overretssagfører P. Paulsen for transporten af de stemmeberettigede fra Danmark. Tallene kunne sættes til 21.000, heraf 17.000 til deltagelse i zone 1, 4.000 i zone 2. To skibe skulle gå til Haderslev. Hvis afstemningen skulle finde sted 10. februar, »skulle afrejsen foregå fra København kl. 8 aftenen før!« — Denne prognose holdt!

Så kom det stolte opråb, der slutter med ordene: »I syd og nord, i øst og vest i vor landsdel vil vi samles om det fælles mål, skal det lyde ignit som fra broder til søster: Vi vil hjem til Danmark!«

Jeg oplevede at høre dette manende opråb på det nystiftede blad »Danskeren«s kontor, hvor jeg havde meldt mig hos redaktør Svensson som ulønnet ekstraskriver for at være begivenhederne på så nært hold som muligt. Svenssons ildfulde temperament passede helt ind i situationen, da han i telefonen modtog opråbet — jeg véd ikke fra hvem. Han gentog sætning efter sætning og skrev dem ned, men pludselig skar hans stemme højt og skarpt igennem: »Nej, det kan ikke passe! Det står der ikke! Nej — »den dør, vi har kæmpet imod« — det passer ikke! Man kan ikke kæmpe mod en dør! — Nå ja, det var en anden sag: »den dør, vi har hamret imod!««

At jeg var fuld af beundring over Svenssons sprogsans, er en selvfølge.

Et andet frisk pust fra kontoret nogle dage senere: En høj, kraftig mand kommer ud fra det inderste kontor, knappende sin tykke ulster om sit svære korpus. »Ja, ja«, sagde han, »når nu blot Vorherre vil gi' wos nowwe godt wejr!« Det var felttoget i Sydslesvig, som var blevet drøftet, og manden var Kloppenborg-Skrumsager.

Den danske administration i Sønderjylland begynder. 12. januar overtager Refshauge embedet som landråd, efter Den internationale Kommissions bestemmelse. Samtidig offentliggøres den sidste tyske landråds afskedsbekendtgørelse. Friherre von Løw u. zu Steinfurt slutter således: »Som fra en anden hjemstavn tager jeg afsked fra dette land, hvor mit livsarbejde skulle være lagt, hvor mine børns vugge stod, hvor jeg har fundet lykke og tilfredshed i rigt mål og har lært prægtige mennesker at kende. — Gud beskytte dette land og dets beboere.

sign. Friherre von Løw
u. zu Steinfurt.«

Tre dage senere fik von Løw overrakt en adresse med tak fra 1500 sønderjyske kvinder for hjertelig forståelse af kvindernes vanskelige forhold under krigen. En retsindig mand, som havde gjort en stor indsats for at yde hjælp i sit embedsområde, forlod nu landsdelen.

Også jeg burde have fremført en beskeden tak. Det var jo von Løw, der gav mit mangelfulde pas gyldighed, men at takke for landrådets utvivlsomme overskridelse af gældende bestemmelser var jo ikke så ligetil!

En anden embedsmand, borgmester dr. Schindelhauer, stod ligeledes på falderebet. I det byrådsmøde, som blev hans sidste, erkendte han byens miserable tilstand og udtrykte håbet om, at købstaden under dansk styre »ville rejse sig som en Fugl Fønix af asken!«

På samme møde meddelte redaktør Nicolai Svendsen, at de danske byrådsmedlemmer agtede at bruge deres modersmål, efter at Den internationale Kommission havde overtaget regeringen i landsdelen. Forhandlingerne blev derefter ført skiftevis på dansk og tysk, og det voldte ingen vanskeligheder, men det var unægtelig tegn på nye tider.

Alpejægerne ankommer 20. januar 1920.

Bestemmelsen om, at de tyske tropper skulle forlade Haderslev, trådte i kraft den 19. januar. Dansksindede borgere mindedes klart, hvilken præcision og stolthed der havde præget garnisonens afgang til fronten 1914, og kunne nu konstatere, at al præcision og stolthed var gået tabt. Jeg så det triste optog af fladvogne, som bragte de sørgelige rester af den stolte armés udrustning til banegården. Det meste bestod af gamle kakkellovne med tilhørende brænde — man skulle jo se at holde varmen i toget sydpå — og nogle småborde. Ialt rejste ca. 70 mand, de fleste vandrede enkeltvis gennem gaderne. En soldat udbragte fra vogntoget et noget forsinket »Leve kejseren«, og »Deutschland, Deutschland über alles« gjorde sig ikke i disse omgivelser.

Dagen efter, 20. januar, vil altid stå som en festdag i byens historie. Gaderne, især Storegade, frembød et sælsomt syn: man stod på de hullede fortøve og afbarkede friske granstammer. De skulle bruges som flagstænger, og sandelig: inden middag var gaden klædt i hvidt og rødt! Gamle ærværdige flag vajede side om side med nye. Ingen havde givet tilladelse til flagning, men rent spontant flagede man, og efterhånden også i andre gader.

På Søndertorv foregik noget mere dystert! Et par arbejdsmænd

kom med et stort sejlærred, og ganske stilfærdigt, men håndfast hyllede de kejser Wilhelm ind i lærredet.

Det var ekstraordinære foreteelser, men det ekstraordinære var over os — de franske tropper ville ved middagstid holde deres indtog! Naturligvis vandrede hele privatskolen til banegården, hvor vi i hundekulde ventede på det store øjeblik, da toget med alpejægerne skulle rulle frem. Måske var vi og mange med os kommet i alt for god tid. Hvorom alting er, rygtet bredte sig pludselig, at vi godt kunne gå hjem og komme igen senere, da ankomsten var forsinket betydeligt. Der gik opløsning i rækkerne, og man var i færd med at forlade banegården, da det hastigt fløj gennem rækkerne: »Æ tyskere har udbredt det rygte, for at vi ska' blame'e wos, nær der ingen æ te' å ta' emod æ franskmænd!«

Straks vendte alle om, og alle holdt ud til klokken tolv. Da kom franskmændene, tilvinket og tiljublet på det hjerteligste.

Som det ses af billedet, myldrede soldaterne ud af de snævre kupeer, over skinnerne og stillede op, lidt sorgløst som gamle soldater måtte føle det efter en forlængst overstået kaserne-disciplin, men en tysker bemærkede: »Rækken står jo helt skævt!« Ak ja, hvis snorlige rækker havde været afgørende i første verdenskrig, havde vi ikke set alpejægere i Haderslev.

Alpejægerne marcherede gennem den flagsmykkede Storegade. Det læstes tydeligt i ansigterne, at de følte sig velkomne. De blev da også straks uhyre populære, ikke mindst på grund af deres musik. Midt under marchen kastede blæserne instrumenterne højt op i luften, greb dem igen med største sikkerhed og blæste videre. Dette ekvilibristnummer gjorde sig hver gang i den følgende tid.

Da de passerede den tæt tilhylede majestæt på Søndertorv, smilede de så stort, som reglementet tillod, og det var ikke så lidt.

Marchen fortsatte gennem Nørregade til kasernen. Over kasernen vajede Trikoloren og tre Dannebrogsglag. Ikke ganske lovligt, men helt efter den store menneskemængdes ønske.

Den nyudnævnte landråd, Refshauge, bød de franske tropper velkommen på kasernepladsen, som frembød et farverigt skue: de blågrå soldater, de gule og blå spejdere, borgere i højst forskellige antræk — flere umiskendeligt af prøjsisk militæroprindelse!

At der fandtes en »modstandsbevægelse«, viste sig ved, at kejseren blev »afsløret«. Politiet skred ind, og majestæten forsvandt igen

Kejseren fjernes fra sin sokkel på Søndertorv.

for vore blikke! Vi havde jo nemlig fået dansk politi. Frivilligt politi blev mobiliseret under det danske styre. Styrken stod under kommando af to gæve mænd, arkitekt Gydesen og politiassistent A. Jensen. En lastbil var arriveret med uniformskapper, danske ryttergeværer og armbind med mærket »CIS« = »Commission Internationale Slesvig«.

Snart prægede alpejægerne bybilledet, og mange småepisoder refereredes: På en beværtning drillede nogle tyskere to franske underofficerer ved at spille »Deutschland« på mundharmonika. Franskmandene hamrede straks revolverkolberne i bordet, og musikken forstummede. Et yndet drilleri fra tyske skoleelevers side var pludselig at afsløre de tyske farver på bånd skjult under

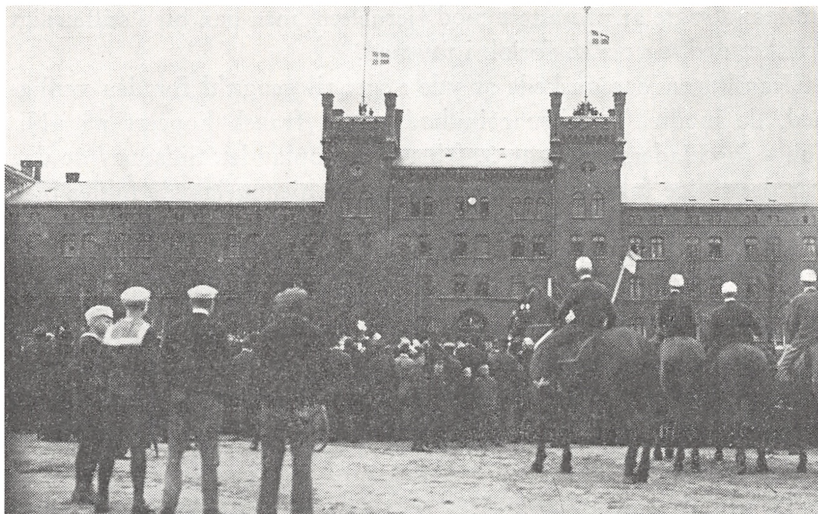
Alpejægerne har overtaget vagten ved kasernen.

trøjen. Jeg så engang to soldater rive båndene af en dreng. Ulovlig tysk demonstration, men næppe »rettergang« helt efter reglementet, men hvad, gamle frontsoldater ordnede selv den slags småting.

26. januar gav jeg soldaterne følgende karakteristik i et brev: »De franske tropper spadserer her uden for vinduet. Det er nogle små, bredskuldrede fyre, livlige er de, men kønne er de ikke. Uniformen er blågrå, knæbenklæder og gamacher. På hovedet har de en hjelm af form som en blikskål, undertiden en sort kalot. Det er nogle af Frankrigs bedste soldater. De har været med ved sejr-festerne i Amerika. Officererne er behængt med ordener, og alle menige har et udmærkelsestegn. De går meget fredeligt omkring og er perlevenner med byens drenge.«

Naturligvis blev der festet. Tilstrømningen var så stor, at »Nis Juhl« måtte indrykke i aviserne, at hotellet ikke havde kopper nok! »Husk at bringe kager og sukker til hotellet inden aften!« Og altså kopper! På den måde reserverede man bord!

26. januar holdt byen officiel velkomstfest for soldaterne. Salen var fyldt længe før tiden. Udtrykket i aviserne »som sild i en tønde« var korrekt. Kommandanterne Soyers fra Sønderborg og Cuny fra Haderslev mødte i spidsen for soldaterne. Høhns orkester spillede,

Dannebrog hejses. Ikke alle får huerne af eller hænderne af lommen!

og Hanne Jenssen talte bevæget om Sønderjyllands gæld til Frankrig. Ungdomsforeningen gav på scenen opvisning i folkedans, franske soldater optrådte, militærmusikken skingrede, hornene fløj højt i vejret, helt på linje med stemningen i salen.

Kreditforeningsdirektør Callø talte på et fransk, som efter hans eget udsagn havde den fordel, at det kunne forstås af alle. Det kunne det. I hvert fald af os danske. I øvrigt var tolken, Fritz Schmidt, til rådighed, også som sanger, idet han foredrog »Dengang jeg drog af sted« på fransk. Fransk mændene kvitterede med et leve for Danmark, og nu kom aftenens højtideligste øjeblik: Trikoloren blev ført frem på scenen, syet af fru stiftsfysikus Madvig 1871, da man håbede og troede på Frankrigs sejr over Tyskland.

At man flittigt sang af »Den blå«, var en selvfølge.

Dagen efter, den 27. januar, blev kejser Wilhelm I fjernet, altså på Wilhelm IIs fødselsdag, som så tit var blevet fejret her i byen under ganske andre omstændigheder. Jeg stod blandt de mange tilskuere under det makabre skuespil, hvor statuen blev løsnet fra soklen, ved hjælp af en kran hejset op og lagt på en fladvogn. Sit foreløbige opbevaringssted fik statuen i den tyske »Bürgerverein«.

En mand søgte at protestere mod fjernelsen, men han blev stilfærdigt trukket ned, og resten forløb i tavshed.

Franskmændene ønskede at yde noget til gengæld for den venlighed, de mødte. 2. februar indbød de til fransk koncert på »Nis Juhl« for Haderslev by og 3. februar for oplandet. Sidstnævnte dag var der tillige fakkeltog gennem byen. De hjemmelavede fakler blev hurtigt udsolgt. Fakkeltogene stillede op på kasernepladsen og drog derfra med hornmusik i spidsen gennem gaderne. I vinduerne stod der røde og hvide lys, og danske og franske flag vajede i gaderne. Masser af landboere fulgte sammen med byens borgere fakkeltoget i en tusindtallig skare.

Nogle elever fra det tyske seminarium søgte at demonstrere, og et par af dem blev holdt tilbage af politiet. Et andet sted opstod der en sangerkamp. Tyskerne sang »Schleswig-Holstein-visen« og »Deutschland«. Danskerne svarede med danske sange, og kampen endte med, at tyskerne kørte træt, overdøvet af overmagten!

Hver dag bragte nyt. 4. februar besøgte generalsekretæren i Den internationale Kommission Haderslev og afsatte her på kommissionens vegne borgmester dr. Schindelhauer og konstituerede i hans sted redaktør Nicolai Svendsen, der således blev byens første danske borgmester efter 1864. Dagen efter bragte »Dannevirke« følgende meddelelse:

»Efter at jeg i går af Den internationale Kommission er blevet konstitueret som borgmester for Haderslev by i kommissionens forvaltningstid, fratræder jeg herved foreløbig som udgiver og redaktør af nærværende blad.

Haderslev, 5. febr. 1920.

Nicolai Svendsen.«

Meddelelsen om udnævnelsen af en dansk borgmester blev naturligvis modtaget med glæde, og de danske aviser var enige om, at »man vanskeligt kunne finde en mere egnet mand«.

Afstemmingsdagen.

Nu nærmede den største og mest spændende dag sig hastigt, afstemningsdagen. Danske og tyske valgplakater prægede byen, afstemningssteder var udpeget og valgbestyrelser nedsat, men bag det officielle rørte sig det private! Den ulykkelige bestemmelse, at alle, der var født i området, havde stemmeret, selv om de ikke havde

Alpejægerne og byens høje hatte venter på de danske soldater.

haft egentligt ophold der, medførte, at børn af de mange hyppigt skiftende tyske embedsmænd kunne stemme. Naturligvis kom dette også rigsdanske til gode samt udvandrerne til andre lande, og her satte det private problem ind. Modtagelsen af de mange gæster voldte husmødrene bekymring. Hvordan skulle de kunne beværte de kære gæster så godt, som de ønskede, og som dagen krævede det, når gassen var hårdt rationeret? Det var komplet umuligt at tilberede et festmåltid med rationen. Man søgte da ekstrabevilling, og bevillingen svarede helt til stundens storhed: uafbrudt gas! Så kunne de opsparede goder samt de gavmilde tilskud nordfra vederfares retfærdighed.

Det første skib med afstemningsberettigede nordfra kom ind ad den smalle Haderslev fjord. Myndighederne, og hvad der ellers var af høje hatte, (og det var mange!) var mødt op sammen med store, brogede folkeskarer. »Brogede« var også de, der steg i land. Naturligvis kontaktede vi så mange, vi kunne overkomme. Mange havde ikke været i hjemstavnen, siden de udvandrede i halvfemserne. Jeg talte med en mand, som trods 30 år i Australien havde sit sønderjyske i behold. Han pegede op mod et hus tæt ved havnen. »Der er æ føjt!« sagde han.

Sammen med Åbenrå-bankmand Koch havde jeg fået det hverv at tage med én af amtsbanerne og hjælpe ældre afstemningsgæster til rette. Det blev en festlig rejse. På alle de små banegårde var der stor modtagelse. Flagene vajede, og mange rørende gensyn fandt sted. Vi var som én stor familie. Ikke alene tankerne om den store dag optog sindene. De tab, som krigen havde forvoldt, og som i familierne dengang måtte bæres på afstand, satte sit præg på ansigterne. Men mon det ikke gik mange, som det var gået formanden for privatskolen i Haderslev. Han udtrykte engang over for mig sin taknemmelighed over, at den store tid mildnede tabet af en søn.

Fra Gram sendte jeg mine forældre en hilsen, hvori jeg skrev, at »Far er sagtens på denne side grænsen, når I får kortet«. Det var han, sammen med to brødre. Først havde jeg overstået et så voldsomt anfald af »Tante Tandpine«, at alt vedrørende afstemning, tid og sted ganske svandt ud af min bevidsthed, men lykkeligvis veg damen for en god portion Aspirin, og fredeligt rullede det tomme tog tilbage, efter at have kørt sin mærkeligste og glædeligste tur!

10. februar! Alle i landsdelen, som oplevede den, glemmer ikke stormen og den piskende regn. Men ud skulle flagene, selvom de gamle, mørnede ikke kunne tåle overgangen fra stuestilhed til storm. Haderslev helt hvidt og rødt var et syn værd at se. På min morgentur rundt i gaderne mødte jeg Peter Marcussen, min tilkommende kollega, og lidt senere overraskedes jeg ved at se en kendt høj skikkelse, seminarieforstander Skat Rørdam, min forstander fra Jelling. Stemmeret havde han ikke, men sindelaget havde han og følte måske, at han ved sin nærværelse bragte hilsen fra det seminarium, som var oprettet med særligt henblik på Sønderjylland.

Rørdam inviterede os med på en biltur til Åbenrå og Sønderborg, hvor vi »skulle tælle flag«! I Haderslev var der ikke mange oppe, men konkurrencen ville sikkert være større i de to andre byer. Det lykkedes at få fat i en vogn, ikke af de mest komfortable, men dog i stand til at krydse sig frem mellem de dybe, vandfyldte huller på vejen sydpå. Stormen hev og sled i kalechen, men efter hård kamp nåede vi Åbenrå og begyndte optællingen. Tallene husker jeg ikke mere, men vore bange anelser slog til: det var ikke muligt i god tro at erklære de danske flag for at være i flertal.

Ejendommeligt var det at se den mosaik, der dannedes af danske og tyske flag på husvægge og hængt ud af vinduerne. Dansk på 1. sal til venstre og på 2. sal til højre, tyske flag på 1. sal til højre og 2. sal til venstre, på kvistene spredt fægtning. Hvilket sprog talte beboerne mon, når de mødtes på den fælles trappe? De har nok alle dagen igennem sagt: »Mojn«! Vinden blæste, regnen regnede, og min ret nyanlagte sønderjyskprægede pelskrave, løstsiddende, led stærkt under klimaet, så Rørdam drillede mig med, at jeg lignede en druknet kanin. Det var ikke pænt, men sandfærdigt.

Sønderborg måtte vi opgive, hvis vi i passende tid ville nå hjem til Haderslev.

Resultatet af afstemningen blev som bekendt 75.431 stemmer for Danmark og 25.329 for Tyskland. 1. zone havde stemt sig hjem til Danmark.

Alle afstemningslokaler var stuvende fulde. Sangen lød, afbrudt af oplæsning af resultater, og stemningen steg, efterhånden som de fine tal fra landsognene nordpå kom frem. »Tyskerne er blevet hjemme«, var én af kommentarerne. Nogle resultater fra sydlige sogne og fra Tønder, Åbenrå og Sønderborg dæmpede i nogen grad humøret, men man var klar over betydningen af de tilrejsendes stemmer. Slutresultatet kunne der ikke rokkes ved: vi vandt vor ret!

Lunets sønner fornægtede sig ikke. Vittighed: Tyskerne er jo rene Diogenes'er. — Hvordan det? — Jo, afstemningen viser jo, at de fleste af dem bor i Tønder! — Når Tønder udtales på sønderjysk, er vittigheden acceptabel!

Dagen derpå var der takkegudstjeneste i kirkerne, og senere drog et mægtigt flagtog gennem byen.

Hvordan så nu tyskerne på resultatet? »Flensburger Nachrichten« skrev: »Langt over 90 pct. af de stemmeberettigede har stemt. Det er en valgdeltagelse, der giver folkeviljen et så klart udtryk som overhovedet muligt. Navnlig har Nordslesvigs landbefolkning overvejende stemt dansk, medens de fire byer opviser en stærk modvægt af tyskere«.

Dette må kaldes en nøgtern bedømmelse.

»Flensburger Volks-Zeitung«: »Danskerne i 1. zone fik et sikkert flertal. Dog har Tønder, Åbenrå og Sønderborg vist, at det tyske element er fremherskende langt nord for den Clausenske linje. En retfærdig grænse burde gå nord om Tønder«.

Afstemningsdagen forløb fredeligt. En lille episode var der dog. På seminariet og præparandskolen hejstes det tyske flag, men kaptajn Cuny beordrede dem taget ned. Den internationale Kommission havde forbudt flagning fra offentlige bygninger. Lidt tragikomisk virkede det, da det blev kendt, at tyskerne havde fjernet flaget over kommissionens kvarter, »Flensburger Hof«.

Dagligdagen fulgte, men præget af overgangen til dansk administration. 14. februar holdtes det første byrådsmøde under Nicolai Svendsens ledelse. Det tyske medlem, tømrermester J. Jürgensen, formulerede en kort tak til den afgåede borgmester, dr. Schindelhauer. En stor del af befolkningen ville bevare et godt minde om ham i deres hjerter. Samtidig hilste han Svendsen som borgmester og udtalte: »Jeg tror, at han ved sin frisindethed og sit kendskab til tysk kultur vil vide, hvad vi ønsker af ham«.

Direktør Christensen, Slotsvandmøllen, kunne ikke tiltræde takken til en borgmester, som »kom langt nede fra syd, og som ikke engang her på 20 år havde gjort sig den umage at lære befolkningens sprog«.

Kongen havde sendt byrådet sin hilsen, men forslaget om et takke-telegram kunne kun tiltrædes af de danske medlemmer.

De danske aviser bemærkede, at forhandlingerne forløb sagligt, men var præget af en usædvanlig fart!

Flensborg.

Bestemmelsen om, at afstemningen skulle ske »en bloc« i en nærmere fastsat del af Sønderjylland, kaldet 1. zone, blev ganske vist udvidet med adgang for beboere i 2. zone til at stemme kommunevis, men denne ordning, der af mange opfattedes som en forhånds grænsedragning, blev hårdt kritiseret af »Flensborgbevægelsen«, som krævede, at alt blev gjort for at føre landsdelens hovedby hjem til Danmark. Her skal blot anføres, hvor spændende for ikke at sige gribende det var at overvære kampmøderne, hvor mænd som redaktørerne Christiansen og Tage Jessen, Flensborg, talte deres bys sag, kraftigt støttet af Kloppenborg-Skrumsager, advokat Andersen og mange flere. Landdagsmand Nis Nissen forsvarede Vælgerforeningens standpunkt, som den strålende debattør han var.

Et enkelt møde kan kort refereres. Det fandt sted hos »Nis Juhl« og talte ca. 800 deltagere. Det var »Flensborg-folkene«, der

havde indkaldt til mødet, og hovedtalerne var redaktør Christiansen og Kloppenburg-Skrumsager. Redaktør Christiansen fastslog indledende, at spiren til det sidste års ufred blev lagt på Åbenrå-mødet 17. november 1918. »Enten må vi drive Zahles politik eller dansk sønderjysk politik«. Taleren mindede om de danske spirer, der nu sporedes i Flensborg, hvor man kunne høre børnene synge danske viser på gaden. Taleren ville protestere imod, at man kaldte de danske i Flensborg for en indvandret koloni.

Kloppenburg-Skrumsager: »For mig ville det falde uendelig tungt, hvis vi skulle forenes med Danmark uden de sydlige forposter«.

Nis Nissen havde den opgave at argumentere mod mødeindkaldernes talere. Han var ude for hyppige afbrydelser og mødtes med tilråb om Zahle. Bragt i affekt svarede han: »Jeg er ikke identisk med Zahle, men jeg taler på Vælgerforeningens flertals vegne!« Stadige tilråb om Zahle og et skarpt svar: »Det er løgn, når det siges, at flertalsgruppen er afhængig af Zahle i nogen retning!«

Advokat Andersen spurgte, om Nis Nissen ville nægte at tage Flensborg med med et mindretal af stemmer. Nis Nissen: »Det kommer an på, hvor stort dette er!« Advokat Andersen: »Byen skal med til Danmark, selv om det danske mindretal bliver nok så ringe!«

Trods al uenighed sluttede mødet på god traditionel vis med, at alle stående sang »Kongernes konge«.

Jeg sendte et referat af dette møde til »Jyllands-Posten«, med næb og klør. Bladet bragte det ikke, da bladet havde sin mand på stedet. Senere fik jeg at vide, at bladet ville have bragt mine produkter, hvis jeg havde fortsat, hvad jeg ikke gjorde. Jo, jeg var »Flensborgmand« af fuld overbevisning. Jeg sluttede mig til dem, der ikke ville godkende, at tiden udnyttet gennem fortyskningsbestrebelse beretigede Tyskland til at beholde det, som de med magt havde røvet.

Spændingen steg, eftersom den afgørende 14. marts nærmede sig. Søndagen før afstemningen var jeg i Flensborg, overværede danske møder og deltog i optog i gaderne, hvilket ikke gik af uden puf og sangkrig.

Resultatet af afstemningen udløste en dyb skuffelse, selv om dog 20 pct. af befolkningen havde stemt dansk. De tyske tilrejsende var også her i stort flertal. Man regnede med, at det danske stemmetal ville have nået 24 pct., såfremt kun den stedlige befolkning havde haft adgang til at stemme.

Alpejægerne modtager de danske soldater på havnen.

De følgende bestræbelser for i hvert fald at redde Flensborg med til Danmark gav ikke det ønskede resultat, men medførte dog, at det blev Neergaard og ikke Zahle, der som regeringschef skulle modtage Sønderjylland. Det fandt jeg ræson i.

Danske soldater og danske kroner.

Den internationale Kommissions hovedhverv: gennemførelsen af afstemningen var nu udført, og grænsen blev på fredskonferencen fastsat i overensstemmelse med afstemningsresultatet, men der var meget at ordne, inden genforeningen kunne finde sted. Hertil hørte de danske soldaters ankomst 5. maj og kronemøntens indførelse 14. maj. Det første var festligt og rimeligt, det sidste absolut nødvendigt, så elendigt som den tyske mark stod.

Som det sømmede sig en sønation kom de danske »Jens'er« sejlende til Haderslev, selv om de var landsoldater. Borgmester Nicolai Svendsen bød soldaterne velkommen under jubel fra store menneskemasser. Alpejægerne dannede front mod deres danske kolleger, og morsomt var det at sammenligne de små blågrå franskmænd med de høje lystklædte danskere. Pudsigt var det også at bemærke det ryk, det gav i franskmændene, da danskerne tog de behørigte gevær-

De danske soldater står fjorden ind.

greb med smæld, som var elitesoldater værdige. Vi var enige om, at de havde øvet sig!

Under marchen gennem byen fik Frankrig revanche. De gik i spidsen, hornene skingrede og glimtede, franskmændenes ben gik som trommestikker, og de langbenede danskere havde det største besvær med at trippe i takt.

Soldaterne gjorde holdt på kasernepladsen. Trikoloren gled ned ad flagmasterne, og Dannebrog gik til tops, denne gang for at blive. Snart efter sagde man på statsbanegården farvel til de populære franske soldater. De havde optrådt venligt og korrekt, og vi havde haft mange festlige timer i deres selskab. Ganske naturligt samledes de danske borgeres taknemmelighed over Frankrigs andel i genforeningsmuligheden om landets unge repræsentanter. Nu lød der dansk kommando på kaserneområdet, og de danske soldater prægede bybilledet.

Seminariets øvelsesskole.

I påskeferien skete for mig personligt noget afgørende. Under besøg i mit hjem i Vejen blev jeg ringet op af seminarieforsøger Skat Rørdam, som spurgte, om jeg var bundet til privatskolen i

De danske soldater tager afsked med alpejægerne på banegården.

Haderslev. Da jeg svarede, at det var en forudsætning, at skolen skulle opløses ved genforeningen og eleverne fordeles i de offentlige skoler, fortalte Rørdam, at han var udset til forstander for Haderslev statsseminarium, og at øvelsesskolen skulle åbnes med danske elever efter påskeferien. Hvis jeg kunne frigøre mig, kunne jeg ansættes som midlertidig lærer indtil sommerferien. Derefter ville spørgsmålet om fast ansættelse blive taget op. Tanken om at få Rørdam som chef og udsigten til at blive lærer ved noget så interessant som en øvelsesskole var så betagende, at jeg straks satte mig på cyklen med kurs mod Haderslev. Her forelagde jeg sagen, som den var, og bestyrelsens frisind og forståelse løste mig straks fra mine forpligtelser. Der var blot én ting, man ikke rigtig forstod: at jeg foretrak øvelsesskolen fremfor de kommunale skoler! Jeg søgte da at forklare, at en dansk øvelsesskole virkede under helt andre forudsætninger end en tysk. Den ville blive en mønsterskole, erklærede jeg frimodigt. At den blev en særdeles efterspurgt skole, viste sig da også. Da jeg en årrække senere blev skolens leder, kom jeg ud for, at forældre mødte op for at få børn på 6-7 måneder indskrevet! Så mente de, at pladsen måtte være sikret! Jeg spurgte

Seminarieskolen som dansk skole i foråret 1920.

dog ikke som frk. Zahle i København, om de regnede med at få flere børn!

Øvelsesskolens elever overflyttedes fra den tyske Frederiksskole på grundlag af forældreønsker, men vi fire unge lærere, som tog imod, så med undren store drengeskarer strømme op ad trappen. Børnenes ønsker og nysgerrighed havde nok taget luven fra forældreønskerne, mente vi. Sammen med rektor Carstensen, Frederiksskolens leder og nu beskikket som formidler af forholdet mellem de to skoler, fik vi flokken reguleret efter lidt klarere nationale linjer. Jeg husker kun et enkelt tilfælde af efterregulering: Gustav vakte forargelse ved at bære tysk emblem! Jeg snakkede med Gustav og afsagde så den salomoniske dom, at Gustav, når han holdt så meget af det emblem, hellere måtte bære det på sin gamle skole. Det fandt Gustav helt i orden, og den nationale strid lagde sig.

Ca. 200 børn i fire klasser gav en betydelig klassekvotient. Hertil kom, at elevernes standpunkt var særdeles varieret. Som dansk-lærer i ældste klasse delte jeg dem i fire grupper. En øvede sig på »de runde« bogstaver, en anden magtede afskrivning, en tredje diktat, og de dygtigste skrev genfortælling. Læreren fik ikke lejlighed til at kede sig! Situationen i skolestuen var vel egentlig et

Man venter på kongen.

billede på den tilpasningsproces, der var i fuld gang i landsdelen. Efter en gennemgribende reparation åbnedes seminariet 10. september og øvelsesskolen 14. september som danske statsinstitutioner.

Kongen kommer.

Jeg har kaldt afstemningsdagen for den største og mest spændende. Det fastholder jeg, men tilføjer, at kong Christians ridt over grænsen på den hvide hest var det mest betagende. Jeg overværede ikke denne begivenhed. Det varetog min tilkommende hustru, men det anede jeg ikke noget om dengang. Øvelsesskolens elever og lærere havde fået anvist plads i Nørregade fra æresporten og sydpå. Her så vi byens modtagelse af de kongelige, og her hilste vi med hurra og flagviften. Nu var det hele officielt. Landsfaderen tog landsdelen i besiddelse! Frænder nordfra mødtes med sønderjyder på Dybbøl. Grev Schack udtalte de berømte ord: »Vi skal være dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi dig i dag — det giver vi dig håndslag på, kong Christian!« Kongen svarede: »Indtag eders sæde blandt os, hvor eders plads så længe stod tom, og byg i fællesskab med os Danmarks fremtid. Gud signe Danmark! Gud signe eder!«

Kongen rider under æresporten ved Gammelting.

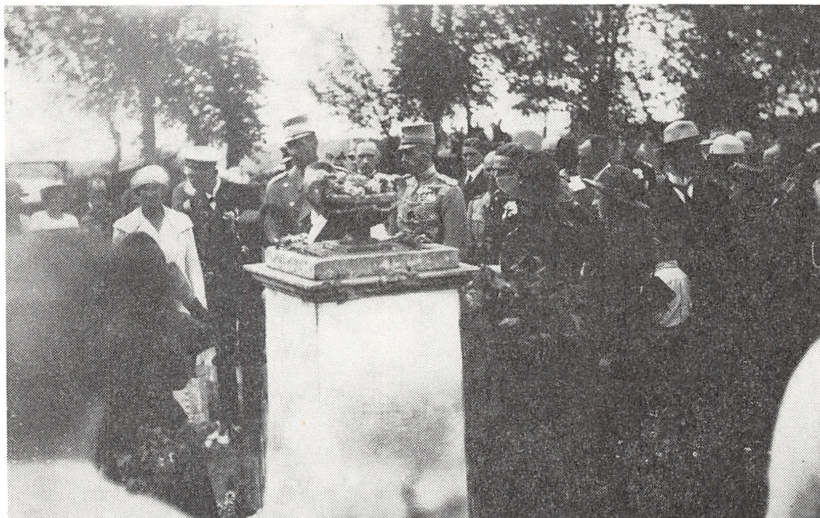
Statsminister Neergaard lovede på regeringens, »ja, jeg tør sige på hele det danske folks vegne«, at de danske syd for den nye grænse ikke skulle blive glemt.

Et for mig betydningsfuldt træk må tilføjes. Efter Dybbølmødet besøgte kongen Skibelund krat, hvor en genforeningssten skulle supplere Magnusstenen og Modersmålet. Jeg blev klar over, at kongen i bil ville passere Kongebroen over Kongeåen og pilede i fuldt løb gennem krattet, ned over marker og enge, og så da også på nogenlunde nært hold kongen passere den å, som fra mine tidligste år stod for mig med al sin mystik: grænsen! Nu slettedes denne grænse for mine øjne!

Så er blot at tilføje glæden over den gyldne arbejdstid, som fulgte. En sådan oplagthed og fælles arbejdsglæde kan kun opleves i en tid, hvor en hel befolkning har oplevet det helt store: fred og opfyldelse af slægtleds håb og drøm: genforening med moderlandet.

Som digteren sagde:

Det var en skøn bejstrings tid,
hvis minde er os blevet.
Lyksalig den, som med sit land
en sådan tid har levet.

Kongefamilien ved Hiort-Lorenzens grav på Klosterkirkegården.

Ja, således oplevede jeg for 50 år siden i min ungdom den mærkelige, den spændende, den lykkelige tid, da slægtleds håb om genforening gik i opfyldelse. En lykke var det, at de »fem onde år« ikke skilte det sammenføjede, men tværtimod styrkede sammenholdet, og med tilfredshed må det siges, at løftet til de dansksindede sydslesvigere: »I skal ikke blive glemt« stadig står fuldttonende ved magt.

*

Ovenstående fremstilling bygger på mine optegnelser fra den bevægede vinter samt på breve, som mine forældre opbevarede.

Herudover har jeg skrevet efter hukommelsen, i nogen grad med støtte i samtidens sønderjyske dagblade, som Haderslev Centralbibliotek venligst stillede til min rådighed. Overbibliotekaren er i øvrigt gammel elev fra privatskolen!

Angående tonen har jeg holdt mig op ad den, som går igennem notaterne, altså en optaget ung mands umiddelbare reaktioner, og — som jeg bemærker i fremstillingen — jeg tilstræber naturligvis ikke at skrive historie for at udrede de begivenheder, der så ofte og på så mange måder er gennemskrevet tidligere.

P. E.

G. Japsen:
Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland
indtil 1814

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland,
nr. 40, 1968, 448 sider.

Anmeldt af *Troels Fink*.

Formålet med den vægtige afhandling, der her skal anmeldes, er efter forfatterens angivende at skildre udviklingen af det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 og at pege på denne udviklings drivkræfter; men ser man nøje til, har bogen et videre sigte; dr. Japsen søger at give en dybtgående forklaring på, hvorfor den dansk-tyske grænse i dag ligger, hvor den nu engang ligger. Det ses bedst på det bagi bogen vedføjede kort; ved at betragte dette ser man, i hvor høj grad den gamle grænse for skolesproget falder sammen med den nuværende statsgrænse. I et særligt afsnit med overskriften: »Den dansk-tyske skolesproggrænse fastlægges« gøres der nærmere rede for de afgørende reskripter, der udstedtes mellem 1768 og 1777 af generalsuperintendent Adam Struense — far til den Struense, der en kort stund var diktator i Danmark, og som led en så barsk skæbne i 1772. Omkring dette afsnit er på en måde hele bogen med dens talrige detailoplysninger samlet. Man har kendt disse reskripter tidligere gennem C. F. Allens bog om Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I-II (1857-58), men her kommer de ind i en bredere sammenhæng. En væsentlig del af Allens problematik er forynget gennem Japsens bog.

Første del, der kaldes »Bøndernes og øvrighedens skoler«, udgøres af en meget grundig og tillige helt grundlæggende gennemgang af det dansksprogede skolevæsens forhold fra de tidligste kendte spirer indtil skolereskriptet af 1761 — og det andet hovedafsnit kaldes »Skolereformtiden ca. 1760-1814«; det handler om den stadige kvalitative forbedring af skolerne og om den stadig bredere plads for det danske sprog i de nordslesvigske skoler i årene op til 1814, da den store reform endelig blev virkeliggjort.

Dr. Japsen må roses for sin næsten legendariske flid, sin sporsans, sin omhu og sin redelighed. For al kommende forskning er der her gjort et banebrydende arbejde, og frem for alle får her de sønderjyske lokalhistorikere åbnet adgang til et stof, som de med stor fordel vil kunne udmønte fra egn til egn.

Samtidig med, at forfatteren fortjener ros for sit store indsamlingsarbejde, må det dog også konstateres, at grundigheden tynger. Det vil forfatteren være den første til at indrømme; man ser, hvorledes han har kæmpet for at få hold på stoffet, men han har ikke helt formået at gøre sig til herre over det. Der er talrige undskyldende momenter, og blandt dem især den fortvivlede administrative splitelse i det gamle hertugdømme; ikke alene var det indtil 1713 delt i en kongelig og hertugelig del, men desuden gik den kirkelige inddeling på tværs af den verdslige. Det nordvestlige hjørne af Sønderjylland hørte under Ribe stift, medens Ærø og Als med undtagelse af Sønderborg og Kegnæs lå under Odense stift; resten stod under Slesvig stift. Særlige forhold rådede i enklaverne i Vestslesvig, eftersom disse sogne både i gejstlig og verdslig forstand hørte umiddelbart under kongeriget Danmark. For Slesvig stifts vedkommende var der en særlig vanskelighed i det forhold, at provsterne ikke i alle tilfælde var mellemed til generalsuperintendenten eller bispem, som vi ville sige. Det gjaldt sogne, hvor patronatsretten var overdraget til adelige herrer, de såkaldte exemte sogne. Dybbøl sogn hørte således under Sandbjerg, og hvis tilstanden var fortsat, havde patronatsretten altså i dag tilhørt Aarhus Universitet. For blot nogenlunde at fuldstændiggøre billedet må det endelig nævnes, at de under hertugen af Lyksborg hørende sogne i Sundeved indtil

1779 indtog en særstilling, og at der var særlige forhold i hertugen af Augustenborgs distrikt på Als. Kildematerialet bliver under sådanne forhold yderst varieret og vanskeligt at have med at gøre.

Disse vanskelige administrative forhold forklarer i nogen grad den måde, hvorpå bogen er bygget op; der er taget et særdeles stort og efter anmelderens opfattelse et for stort hensyn til disse administrative forhold. I et hovedafsnit på over 130 sider, som kaldes »Skoleforholdene i de enkelte distrikter«, føres man fra provsti til provsti og fra distrikt til distrikt, og for hvert distrikt gennemgås efter et ensartet skema problemer vedrørende *skolelokaler*, *skoleholdere*, *skolebøger*, *undervisning* og *skolegang*. Den stærke opdeling er meget tyngende, der er kommet noget registraturagtigt over disse afsnit, også fordi de enkelte kildeelementer af pladshensyn er skåret så stærkt ned. Efter denne gennemgang af skoleforhold i enkelte distrikter behandles på lignende måde, men ikke helt så kompakt de reformer, der gennemførtes i henhold til et reskript af 1761, og endelig må man foretage en stor del af samme vandring fra jurisdiktion til jurisdiktion i forbindelse med forberedelsen af skolereformerne 1790-1814. Det er anmelderens opfattelse, at bogen kunne være organiseret således, at den topografiske gennemgang havde fået en kontravægt i en systematisk opstilling af problemerne, men her lades læseren i nogen grad i stikken; systematikken må han selv holde sammen på.

Det overvældende store kildemateriale har bevirket, at forfatteren har følt sig nødsaget til at foretage en meget skarp afgrænsning ikke alene ved gennemgangen af de enkelte kilder, men også af emnet som helhed. Det er en forfatters gode ret at afgrænse sit emne, som han vil, men for læseren afhænger udbyttet af bogen af, om forfatteren formår at forbinde den nødvendige afgrænsning med en organisk integration af fremstillingen i den almindelige historie. Det kniber med integrationen. Der er endnu et stort arbejde at gøre for at bringe denne bog i forbindelse med den sønderjyske og danske historiske problematik i almindelighed. Ved emnets fastlæggelse er nemlig organiske enheder skåret over; rigtignok var modsætningen mellem dansk og tysk skolesprog væsentlig, men hen

over skellet mellem det dansksprogede skolevæsen og det tysksprogede skolevæsen var der organisk forbindelse, og der var glidende overgange på alle andre områder. Ved så bestemt at fastholde skellet mellem på den ene side de dansksprogede skoler på landet og på den anden side det tysksprogede skolevæsen i købstæderne og i Sydslesvig kommer helhedsforståelsen i nogen grad til kort. En kort principiel karakteristik af den organiske enhed i Slesvig stift og en omtale af det tysksprogede skolevæsen som sådan havde været på sin plads, og specielt, hvor der var tale om blandingsområder, måtte i højere grad begge sider være taget i betragtning. Man får kun et vagt indtryk af, i hvor høj grad skolevæsenet, såvel som kirkevæsenet, blev administreret fælles for hele det gamle Slesvig stift både i den tyske og den danske del. Sammenfattende kan man sige, at forfatteren har megen sans for den dansk-nationale problematik, medens den dansk-tyske brydning ikke helt kommer til sin ret. Nogle principielle betragtninger f. eks. over læreres forflyttelse mellem danske og tyske skoler havde været på sin plads, og ligeledes om købstadskolernes betydning for uddannelsen af unge fra landet, der ville dygtiggøre sig til at undervise. Der findes s. 180 et særdeles interessant citat, der kan tjene som eksempel i så henseende. Der siges her: »Mange Bønder-Karle, som ere færdige i Skrivning, Regnen og Cristendom, endog de som have ladet sig undervise af Obermesteren i Kiøbstæder, have betjent Skolen trolig og vel, men formedelst den ringe Løn have de igen taget deres Afsked«. Citatet benyttes i den givne sammenhæng til at belyse problemet med store drenge som lærere, men det kunne også bruges til at belyse samspil mellem by og land. Dette samspil ville også kunne belyses ved en gennemgang af problemerne omkring de højere skoler. Herimod kan så indvendes, at da undervisningen på de højere skoler var overvejende tysk, er den emnet uvedkommende, men der var ikke vandtætte skodder, en kort omtale f. eks. af de vanskeligheder, der var forbundet med tyskundervisningen på latinskolen i Haderslev, havde således været oplysende, og den Troels Olufsen, der i 1650 fik tilladelse til at holde dansk skole i Haderslev, havde vel også fortjent et par ord (Trap), ligesom

kantor Overbecks bestræbelser i slutningen af det 18. århundrede for at indføre dansk undervisning i Flensborg kunne være omtalt, også at der fra 1786 blev givet nogen undervisning i dansk i Flensborg. Men ganske særlig burde den private latinskole i Sommersted, der blev drevet af præsterne Wöldike, fader og søn, nævnes. Næsten alle de 44 unge, der mellem 1722 og 1752 blev dimitteret fra denne skole, gik til København. Skolen var en hård konkurrent til latinskolen i Haderslev, og dansk må her være indgået i undervisningen. Yderligere kunne der nok være anledning til at omtale latinskolerne i Odense og Ribe, der også havde en funktion i forhold til slesvigske områder.

Efter disse mere almindelige indledende bemærkninger skal herefter bogens hovedtese belyses, nemlig den, som går ud på, at der ved siden af det af gejstlige myndigheder organiserede undervisningsvæsen allerede i det 17. århundrede fandtes et vidt udbredt af bondebefolkningen selv opretholdt skolevæsen, og at bondebefolkningen gennem mere end et århundrede vægrede sig mod myndighedernes indblanding i deres eget skolevæsen, som i vid udstrækning blev opretholdt og forbedret gennem det 18. århundrede. Forfatteren har indlagt sig en stor fortjeneste ved at pege på denne modsætning mellem, hvad der kaldes bondeskoler og øvrighedsskoler (eller degneskoler eller sogneskoler), men denne modstilling er opfattet forbavsende snævert. Det skal derfor her undersøges, om det skulle være muligt at udbygge denne tesis, så den fik en endnu mere intim forbindelse med det kildemateriale eller manglende kildemateriale, hvorpå den er bygget. Det manglende kildemateriale må også nævnes, fordi det fanger opmærksomheden, når det s. 27 hedder: »arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske landsbyskoler blev holdt af degne«. »Men arkivstoffet bedrager«, hedder det videre, »det omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til den. De skoler, der lå uden for kirkens sfære, blev ikke optegnet nogetsteds«. Man tør nok sige, at der af de følgende meget få eksempler på skoler uden for myndighedernes kontrol drages vidtgående slutninger e silentio om

bondeskolernes udbredelse i det 17. århundrede, men den grundlæggende forskel på øvrighedsskole og bondeskole er væsentlig. På mange steder i afhandlingen findes små bemærkninger, der vidner om, at forfatteren rent umiddelbart har større sympati for disse bondeskoler end for øvrighedsskolerne. S. 51 nævnes f. eks. »at en fri og uafhængig bondebefolkning var i stand til at forpurre øvrighedens forsøg på at komme deres egne skoler til livs«, eller s. 201 »der er nok at kritisere ved disse bondeskoler, f. eks. de primitive skolestuer og den usle lærerløn, men disse mangler kan ikke overskygge det væsentlige, nemlig, at de udsprang af og forbedredes, takket være bøndernes egne erkendte behov«. »Bondeskolerne blev båret frem af bøndernes skoleinteresse, og den var ikke skabt af pietismen eller nogen anden kirkelig retning« (s. 208), og der kunne nævnes adskillige flere eksempler.

Man har faktisk det indtryk, at forfatteren gerne fremhæver bondeskolerne på degne- eller øvrighedsskolernes bekostning, ja, det giver sig også et ikke helt velovervejet udslag ved bedømmelsen af det talmæssige forhold mellem de to skolereformer.

Ved år 1760 regner forfatteren med ialt ca. 280 skoler på landet i Nordslesvig (s. 198), derpå hedder det, at *kun* 30 pct. af dem var degneskoler. Hvorfor »*kun*«? 30 pct. af 280 giver tallet 84, men det er ikke *kun* 30 pct., for tallet må naturligvis sættes i forhold ikke til det samlede antal skoler, men det mulige antal af degneskoler, nemlig ca. 110-120, eftersom der var ca. 120 kirkesogne i det nordslesvigske område, dog var der ikke degne i alle sogne. Ca. 84 degneskoler er derfor et meget højt tal; for i hvert sogn var der i realiteten kun én degne- eller sogneskole. Landsbyernes antal er væsentlig større end sognenes, og alene af den grund vil bondeskolerne have talmæssig overvægt. Her synes følelserne at gøre sig lidt for stærkt gældende, men mere væsentligt er det at følge de socialpolitiske synspunkter, som forfatteren har anlagt på forholdet mellem bonde- og øvrighedsskoler, hvor især modsætningsforholdet mellem bønder og øvrighed betones.

Dette socialpolitiske aspekt kan nemlig udvides ved en mere indgående karakteristik af de to skoletyper, og som indledning til

denne udvidede problemstilling er det hensigtsmæssigt at imødegå en udtalelse, s. 198, hvor det hedder: »Skolerne på landet, altså bondeskolerne, opstod og udviklede sig i takt med det gamle selvtilstrækkelige landsbysamfunds opløsning«. I modsætning hertil ønsker anmelderen at fremhæve det synspunkt, at bondeskolerne i deres organisation og idé *svarede* til det gamle landsbyfællesskabs væsen, idet de første bondeskoler blev oprettet, da landsbyfællesskabet stod i fuldt flor. *Bondeskolerne* viste imidlertid deres *utilstrækkelighed, efterhånden som landsbysamfundet gik i opløsning*. Øvrighedsskolerne havde alene udviklingsmuligheder. De var oprindeligt fremstået af det kirkelige behov for katekismusundervisning og den dermed forbundne undervisning i elementær læsefærdighed. Efterhånden udviklede de sig til skoler i videre forstand, især da de kirkeligt inspirerede reformer begyndte. Efter et tilløb før 1660 kom der igen for alvor gang i bevægelsen omkring 1740. Udviklingen blev ca. 60 år forsinket ved de forfærdende følger af Svenskekrigen 1657-60 og af pesten i 1659. Derfor den lange sam eksistens mellem bondeskoler og øvrighedsskoler. *Her skal altså opstilles den modtese, at øvrighedsskolerne alene var udviklingsdygtige*, bondeskolerne måtte derimod stagnere, da landsbyfællesskabet gik i opløsning, og de var uden virkelig modstandskraft, da øvrigheden for alvor begyndte at tage sig af skolevæsenets organisation.

For at give et grundlag for en vurdering af forholdet mellem bondeskoler og øvrighedsskoler, således som det fremtræder under denne synsvinkel i perioden indtil ca. 1740-1780, kan der på basis af afhandlingens oplysninger opstilles en skematisk oversigt som denne:

Øvrigheden, både den kirkelige og verdslige, men mest den første, ønskede principielt for skolerne:

- 1) at skoleholderne fik faste grundindtægter uafhængigt af børnenes fremmøde, og i det hele taget en sikret eksistens for læreren,
- 2) at der blev indrettet faste skolelokaler, helst i egne bygninger,
- 3) at der blev sikret fattige børn skolegang gennem bidrag fra fattigkassen eller på anden måde,

- 4) at der indførtes regelmæssig skolegang; for små børn både sommer og vinter, for større børn kun om vinteren,
- 5) at undervisning i læsning og i de religiøse grundsandheder (katekismus) blev anset for hovedsagen, medens undervisning i skrivning og regning var ønskelig, men ekstraordinær og måtte betales særskilt,
- 6) at der blev etableret et autoriseret og til en vis grad uniformeret lærebogsgrundlag.

Bondeskolernes idealer kan på tilsvarende måde opstilles således:

- 1) at læreren skulle stå i et tyndeforhold til landsbyens bønder, i bedste fald på linje med byhyrden, almindeligvis som en tjenestekarl. Hans aflønning skulle i videst muligt omfang erlægges i naturalier, han skulle almindeligvis have mad og nattelegi på omgang, og han skulle fæstes for kortere perioder ad gangen, almindeligvis en vinter, som man fæstede karle,
- 2) pengelønnen, der var en ringe sum i forhold til naturalierne, var alene afhængig af børnenes fremmøde,
- 3) kravene til skolelokaler var minimale, kamre eller i bedste fald huse, svarende til hyrdehuse,
- 4) fattige børns skolegang var principielt landsbyens bønder uvedkommende,
- 5) børn sendtes i skole, som det passede hjemmene,
- 6) undervisning i skrivning og regning og tysk sprog skulle have en fremskudt plads på undervisningsplanen ved siden af læsning; katekismusundervisning ansås derimod for at være kirkens anliggende,
- 7) lærebogsmaterialet var højst vilkårligt,
- 8) lærernes uddannelse var en privat sag.

Hvor megen sympati, man end kan have for den frie bondestand, og hvor ringe i realiteten talrige degneskoler og øvrighedsskoler faktisk var, så synes det dog indlysende, at øvrigheden repræsenterede fremskridtet, uanset at formålet var gennem skolens under-

visning og den dertil knyttede konfirmation at sikre sig gode, fromme og loyale borgere.

Når bondeskolerne ikke var udviklingsdygtige, var det ikke mindst, fordi bønderne ønskede at fastholde lærernes ringe stilling. Forfatteren viser ringe forståelse for denne side af problematikken. F. eks. nævnes s. 200, at skolelærerne klagede højlydt over bøndernes uvillighed til at sende deres børn regelmæssigt i skole, og forfatteren tilføjer så: »de holdt sig nemlig for øje, hvor mange skolepenge de således gik glip af«, og så hedder det videre: »alt i alt er der ingen grund til at se på sagen med skoleholderens øjne. Så længe øvrigheden kun forlangte, at alle skulle lære deres børnelærdom og lidt læsning, var kravet om uafbrudt skolegang indtil konfirmationen i virkeligheden en urimelighed«; imidlertid forekommer det anmelderen, at der i høj grad er grund til *også* at se på sagen med skoleholderens øjne. Det er en fejl, at dette ikke sker, fordi en hovednøgle til den videre udvikling lå i en forbedring af lærernes kår, og man kan ikke med rette tale om, at bønderne ville forbedre deres skoler, hvis de ikke ville lønne deres lærere anstændigt. Der ville være grund til principielt at modstille den lærerkategori i bondeskolerne, der kun var tyende, mod den kategori, der havde en stilling svarende til en skoleholder, og som kunne komme til orde i egne anliggender; tyendet måtte nemlig tie helt stille. Deres stilling var alene bestemt af forholdet mellem tilbud og efterspørgsel.

Forfatteren går ligeledes for let hen over lokaleproblemet, f. eks. siges (s. 200): »selv om landsbyfællesskabet gik sin undergang i møde, og flere og flere af landsbyernes beboere ikke var bønder, havde bylaget dog så meget af sin gamle livskraft i behold, at skoleholdere blev lejet og skolehuse opført efter lignende regler, som der dér gjaldt for hyrder og hyrdhuse«. De anførte eksempler på bøndernes indretning af skolehuse er imidlertid i modstrid med den almene opfattelse, at skolerne forbedredes i takt med bøndernes behov (s. 201). De to forhold, der her er nævnt, synes at være vægtige vidnesbyrd om, at bondeskolernes udviklingsmuligheder var begrænsede.

I det hele taget kunne man i almindelighed stille det spørgsmål,

hvilke er egentlig kriterierne for, at man overhovedet kan tale om en skole og et skolevæsen i egentlig forstand. Når man stiller problemet op systematisk, som det her er forsøgt, kunne man måske udskille følgende fire betingelser, to, for at man kan tale om skoler, og yderligere to, for at man kan tale om et skolevæsen. Til en skole måtte høre:

- 1) en fast ansat lærer, der havde sit væsentlige og anstændige udkomme af sit vederlag som lærer,
- 2) faste skolelokaler, almindeligvis egen skolebygning, og til et skolevæsen yderligere
- 3) fastlagt skolepligt for alle, uanset økonomisk evne, hvorved fattigbørns skolegang sikres,
- 4) en nogenlunde rimelig formuleret undervisningsplan med krav om fagene læsning, skrivning og regning.

Hvis man skulle være med på noderne, kunne man i al beskedenhed kalde dette en model, en sådan model har den fordel, at man derpå kan prøve virkeligheden. Hvis man anlægger denne prøve på det foreliggende stof, måtte man komme til den konklusion, at kun ved øvrighedens indgriben kunne de første to elementære krav nødtørftigt opfyldes. For langt de fleste bondeskolers vedkommende kunne kravene derimod ikke opfyldes, men det ville være en interessant opgave at se, hvor mange bondeskoler der blot opfyldte disse to betingelser, at læreren havde sin nødtørftige eksistens, og at der var nogenlunde skolelokaler og boligforhold. Hvis man desuden anlagde disse kriterier på en lang række øvrighedsskoler i første halvdel af det 18. århundrede, ville det ligeledes vise sig, at disse heller ikke opfyldte kravene, men da øvrigheden greb ind, var det for at sikre disse minimumskrav, først ved degne- eller sogneskolerne, senere også ved de af myndighederne indrettede biskoler med faste skoledistrikter. Der var dog længe i fjerne, små, fattige landsbyer brug for bondeskolerne som en slags nødhjælp, og vel at mærke i den svageste form, nemlig de såkaldte omgangsskoler.

Medens forfatteren anskuer problemerne fra bøndernes synspunkt, og ikke fra lærerens, forsømmes også problemerne set fra børnenes

synspunkt. Her kommer ganske specielt de fattige børns problem i forgrunden. Ved flittig brug af fattigregnskaber har forfatteren kunnet konstatere, at der blev gjort talrige tilløb til at sikre fattige børn en vis skolegang, og der blev da også, men næsten kun ved øvrighedsskolerne, gjort noget. Der gøres også forskellige steder rede for, at problemet voksede i det 18. århundrede, simpelthen fordi landbruget ikke kunne beskæftige alle. Hvad her efterlyses, er et principielt kapitel om klasseudsættningen i landsbysamfundet og dens følger for børnenes skolegang. Problematikken kan belyses med noget materiale, som forfatteren mærkværdigvis har overset; det skal nu ikke bebrejdes ham, for der er stof nok i forvejen, også om fattige børns skoleforhold, men det materiale, der her tænkes på, er særlig velegnet netop til oplysning om dette emne. Det er indberetninger fra præsterne i enklave-sognene i 1789, foranlediget af den kongerigske kommission angående det almindelige skolevæsen.

Først et eksempel fra Møgeltønder; her anslår præsten antallet af børn i alderen 5-15 år til ca. 250, men henimod halvdelen af dem havde ikke regelmæssig skolegang. Det var børn af fattige inderster og husmænd og håndværkere; fattigfolk måtte holde deres pigebørn til knipleskolerne, fra de var 6-7 år, hvor de i al fald af læremoderen også fik kendskab til den kristne børnelærdom, men drengene måtte om sommeren sendes ud som vogterdreng; om vinteren holdt forældrene dem dels i skolen, dels blev de sendt til håndværkere i Tønder, eller de blev anbragt så tidligt som muligt ved skibsfarten. »Samme forhold var hindrende for skolegangen i Emmerlev og Daler sogne«, beretter præsten, »men i visse små landsbyer«, fortsætter han, »kan ingen komme fra deres huse uden i både eller ved at lægge stokke og brædder over vandløbene, over hvilke børn under 10-12 år ikke kan gå uden største fare, så de hverken sommer eller vinter kan komme til hovedskolen, med mindre de kan indtinges i kost og pleje. Imellem holder naboer, som har børn, et ungt menneske til at læse for dem«.

Der skal endnu kun bringes et enkelt citat fra denne kilde, selv om det hører hjemme i en tidligere sammenhæng, men det belyser

på udmærket vis tankegangen bag bondeskolerne. Det hedder om Daler Østerby: »Udi Østerby er og et lidet skolehus, byen tilhørende, men da dette skoledistrikt er lidet og børnenes antal så ringe, at ingen dygtig skolemester vil antage denne skoleplads, fordi han ej derved kan have det uundværelige, så er på nærværende tid en vanfør dreng af byen, som af præsten er funden bekvem til at læse for de unge børn, dertil antaget, og de ældre søge, som forhen er meldt, sogneskolen i Daler by«. Så fortsætter beretningen. »I hele sognet er der ca. 160 børn, men der er næsten 3 gange så mange husmænd og inderster som hele og halve gårdmænd«, så de egentlige skolebørns antal er også der ringe, og dermed er vi igen ved landsbyernes sociale problem.

Disse glimt er vidnesbyrd om, at forfatteren har ret i at tale om *bondeskoler*; de var bestemt ikke husmandsskoler.

Anmelderens hovedindvending er altså, at stoffet er for snævert presset ind i den problemstilling, som er gjort til hovedsagen. Man ville ved at give en mere samlet og derved en mere indgående karakteristik af den typiske sogneskole og den typiske bondeskole ved midten af det 18. århundrede komme problemerne nærmere ind på livet, og man ville ved fra sogn til sogn eller fra egn til egn at anvende den tidligere nævnte model som målestok kunne bedømme det faktisk forhåndenværende skolevæsen med langt større klarhed.

Her skal imidlertid ikke yderligere de muligheder uddybes, som ligger i at anvende et modelbegreb som middel til at vinde herredømme over et genstridigt stof, men herefter skal et andet problemkompleks, som der arbejdes med i afhandlingen, forholdet mellem kirke og stat, tages op til nærmere overvejelse.

Nu må det straks siges, at sondringen mellem stat og kirke, hvad skolen angår, ikke forekommer særlig relevant. Til at begynde med synes også den tankegang at være anslået. Det hedder s. 31: »Mens kirken altid har stået i rampelyset, når talen var om skolens ældre historie, har statens vigtige rolle gerne været overset. Kongen regnedes i lutherske lande for at eje den øverste biskoppelige magt; kirken var ligesom indbygget i statsapparatet og et redskab for den kongelige magt«. Eftersom dette sidste er rigtigt, kunne det være

lige meget, om det var den verdslige eller den gejstlige gren af statsmagten, der tog føringen med hensyn til skolepørgsmålet, men denne identificering af kirke og stat følges ikke ofte op. Det betones, at det var kirken, der interesserede sig for skolens forhold mere end staten, f. eks. siges s. 31, at: »Statens interesser var (det skal altså være de verdslige myndigheders interesser) til efter midten af det 18. århundrede splittede i denne sag. At pålægge bønderne nye byrder kunne i mange tilfælde direkte stride mod statens interesse, og det var altid en fortrædelig opgave for embedsmændene«, hedder det. Og endnu et citat: På s. 57 siges ved året 1736, at det skelsættende ved det under Christian VI begyndende reformarbejde ikke så meget var, »at regeringen i pietistisk ånd ville gøre landsbyskolen til en anstalt for indre mission, som det, at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, der hidtil principielt havde været overladt til kirken. Den endelige og afgørende følge blev derfor ikke styrkelsen af den kirkelige indflydelse i befolkningen, men skabelsen af et instrument, som staten, med kirken som sin hjælper, kunne anvende til at opdrage folket i sin interesse«.

Denne modstilling af stat og kirke er misvisende, alene af den grund, at der, som det også klart fremgår af fremstillingen, allerede i det 17. århundrede foregik et omfattende samarbejde mellem amtmænd og provster eller amtmænd og bispes, snart godt, snart mindre godt, men det kan ikke bestrides, at verdslige og gejstlige myndigheder i fællesskab ubrudt har beskæftiget sig med skoleforhold helt fra midten af det 17. århundrede. Omend generalsuperintendenten havde en vis overvægt, har amtmændene hele tiden været med i billedet. Visitorerne var amtmand og provst i fællesskab. Det nye, der sker omved 1736-40, er ikke, som det siges s. 57, »at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, der hidtil principielt havde været overladt til kirken«, men derimod, at et nyt organ, fælles for verdslige og gejstlige embedsmænd, nu fik overdraget en opgave, som det ikke hidtil havde haft og måske også tog lidt let på. Dette nye organ var overkonsistoriet. Det var rigtignok oprettet allerede i 1713, men først i 1730'erne fik overkonsistoriet tildelt en funktion i forhold til skolevæsenet. Begrebet overkonsistorium dukker i afhandlingen

pludseligt ganske uformidlet op på s. 58. Man savner især en redegørelse for, hvorledes overkonsistoriet var sammensat, og hvad det betød, og da det ikke er ligegyldigt for en vurdering af forholdet mellem »kirke« og »stat«, skal det lige nævnes, at overkonsistoriet var en lokalinstans for hertugdømmet Slesvig for kirkelige anliggender, derunder skolevæsen og et mellemlid til tyske kancelli i København. Det var organiseret som et kollegium, sammensat af kirkelige og verdslige embedsmænd, med overvægt for de sidste, alle den civile overrets medlemmer var således også medlemmer af overkonsistoriet; forskellen i forhold til overretten var egentlig kun, at de verdslige herrer blev suppleret med bispnen samt to provster. Hvor amtmand og provst samarbejdede på lavere plan, samarbejdede her på højere plan verdslige og gejstlige embedsmænd. Efter navnet var det en gejstlig myndighed, men i realiteten var det gejstlige element uden ret stor indflydelse. Generalsuperintendenten kunne ikke sætte sin opfattelse igennem i overkonsistoriet, og her har vi da en ægte konflikt mellem verdslig og gejstlig myndighed, og det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som denne modsætning gør sig gældende, netop da den pietistiske Christian VI sidst i 1730'erne prøvede at sætte gang i skolereformarbejdet både i kongeriget og i hertugdømmerne. Det var generalsuperintendent Conradi, som efter allerhøjeste tilskyndelse udarbejdede det første reformforslag; han videresendte dette gennem overkonsistoriet i 1737. Forfatteren mener (s. 58), at overkonsistoriet i det store og hele støttede Conradi, men dog, at det mente, at hans krav til skolegangen var alt for store, og at det tog forbehold med hensyn til hans lønningsforslag, idet de verdslige konsistoriemedlemmer mente, at man »burde undersøge, om undersåtterne i alle slesvigske egne kunne præstere ensartede bidrag til skoleholderlønnen. Først, når den var fastlagt efter hvert steds omstændigheder, kunne man udstede en generalforordning. Overkonsistoriet røbede her for første gang«, siges det, »den konservatisme i skolesager, der prægede alle dets indlæg igennem de følgende 24 års drøftelse«. Dermed er vi tilbage ved påstanden om, at de civile myndigheder var passive helt til ca. 1760, medens de forbedringer, der fandt sted, skyldtes bønderne selv og

de kirkelige myndigheder. Her bør undersøges på kilderne, hvordan den faktisk forholder sig, og derved åbenbares svaghederne ved, at forfatteren har beskåret sit kildemateriale så stærkt, og at han har refereret alt for knapt, så knapt, at det går ud over korrektheden på den ene side og begrænser muligheden for en indgående analyse på den anden. Udgangspunktet kan tages i et citat s. 58, som er en konklusion angående overkonsistoriets stilling i almindelighed efter 1736: »For overkonsistoriet var det hovedsagen, at embedsmændene stod på en god fod med bønderne; man skulle derfor være meget tilbageholdende med at pålægge bønderne nye byrder og mindst muligt gribe ind i bøndernes bestemmelsesret over skolerne«.

Ved at gå kilderne nærmere igennem må man komme til det resultat, at disse påstande må tages med meget forbehold. Der er intet i kilderne, der tyder på, at overkonsistoriets medlemmer har tænkt på, om de kom til at stå på en bedre eller en dårligere fod med bønderne; man ville gerne holde bønderne i »kontribuabel« stand, altså have gode skatteydere, men det er noget andet; der er slet intet, der tyder på, at de mente, at bønderne havde en bestemmelsesret over skolerne. Herrerne i den gottorpske overret har levet i en tankeverden svarende til den, tidens godsejere levede i. Hovedsagen i overkonsistoriets votum er en fremhævelse af, at afvigelserne i de forskellige distrikter er så store, at der ikke kan gennemføres ensartede regler som foreslået af generalsuperintendenten. Dette fremgår tilfulde af koncepten, der har et overstreget stykke, hvor der mere i enkeltheder henvises til forskellighederne i adelige og kongelige distrikter. Der skal ikke gås i enkeltheder med dette, men blot skal det endelige resultat, der forelå i 1744 i form af et reskript, dateret den 3. febr., fremhæves (s. 60). I dette reskript understreges ifølge referatet i den foreliggende fremstilling, at skolebyggeri gennemføres på den »menageuseste« art, efter »skolevisitatorernes indsendte planer, vel at mærke der, hvor det kunne ske »ohne Unsern Beytrag«, og der anførtes regler for skolebyggeriet«. Dette er imidlertid ikke en korrekt gengivelse af kilden, der står, at visitatorerne i hvert distrikt »sobald nunmehr thunlichst vorerst an solchen Orten woselbst ohne unsern Beytrag, es

sey durch einen ausserordentlichen Anlage oder durch einen erklecklichen Zuschub aus dem Kirchen Aerario oder sonsten, geschehen kann, die Aufrichtung der Schulhäuser . . . zu beschaffen«. Der kræves afgivet beretning herom, og hertil skulle, som det videre hedder, tilføjes: »Einer Anzeyge, welche Schuldistrikte die wenigste Beyhilfe bedürfen, und ob dieselbe in Holz oder in Geld bestehen müsse, an unser Oberkonsistorium einzusenden, damit sodann in solchen Gegenden, vermittelst des von uns, dem Befunden nach, zu accorierenden nötigen Zuschubs, des Schulbau gleichfalls vor sich gehen, und dergestalt das Werck, so gutes bei dermaligen Zeitlauffen und den damit verknüpften aus unserer Cassa abzuhaltenden unermesslichen Ausgaben sich wird tu lassen wollen, allmählich, wo nicht ganz, doch grössentheils zu Stande kommen könne«.

Det betyder, at først, »vorerst«, skal der opføres skoler, hvor det kan ske uden statstilskud ved repartition af udgifterne på skole-distriktets beboere eller ved tilskud fra kirken; hvor man derimod ikke kan klare sig uden et mindre tilskud (die wenigste Beyhilfe) fra den kgl. kasse, skal der indsendes beretning, og det skal meddeles, om hjælpen skal ydes ved, at der udvises træ, eller om der skal stilles kontanter til rådighed. På den måde kan man, om ikke overalt, så dog lidt efter lidt få denne gode sag sat igang. Dette er meningen. Sådan er forordningen f. eks. også opfattet af præsten på Kegnæs, der bad kongen om både træ og penge, fordi sognet var så fattigt; det fremgår af bogen (s. 124), og ligeledes fremgår det, at kongen klarede sagen ved at lade udvise tømmer af den kongelige skov og ved at lade afholde en kollekt i alle kirker i hertugdømmerne til fordel for degnehuset på Kegnæs. Han undgik således et greb i den kongelige kasse.

Forfatteren anser nærmest reskriptet som et slag i luften, men tillægger det en vis principiel betydning. Som konklusion hedder det s. 61: »Otte års undersøgelser og drøftelser af skolesagen var således endt med et tomt påbud til visitatorerne om at tage sig af skolebyggeriet. De praktiske resultater blev minimale (og de få skoler, der opførtes i henhold til reskriptet, var sikkert også blevet opført uden dette), men hævdelser af princippet om statens ret til

at regulere skolevæsenet og visitorernes autorisation til at lade bygge skoler, hvor det kunne gøres uden statstilskud, bebudede alligevel en ny periode i den slesvigske landsbyskoles historie«.

Det er ikke rigtigt at tale om et tomt påbud. Hvis man slår efter i afhandlingen s. 197, vil det ses, at der omkring 1740 var ca. 150 skolehuse og omkring 1760 ca. 215. Det er næsten en forøgelse på 40 pct. i perioden umiddelbart efter reskriptet af 3. februar 1744, selvom vi ser bort fra, hvad der er bygget i årene 1740-44. Der er altså et ganske stærkt byggeri i gang i denne periode, det behøver ikke alt at være foranlediget af reskriptet, men i adskillige tilfælde kan det dog godtgøres, at det var som følge af reskriptet. Foruden Kegnæs kan her først nævnes, at kongen også greb ind i Hyrup og Rylskov i Flensborg amt; det er uden for afhandlingens område, men det giver anledning til at understrege, at når der gives et generelt udsagn om et så materielt forhold som skolebyggeri, da må udsagnet vurderes på grundlag af oplysninger både fra det tyske og det danske skolesprogs område. Efter indstilling fra visitorerne i Flensborg amt gav kongen den 8. maj 1747 ordre til, at indbyggerne i Hyrup og Rylskov skulle bygge skolehuse; de blev anset for velhavende nok til at bære denne byrde uden tilskud (L.A. Gottorp Abt. 13 B nr. 67). Tilsvarende accepterede overkonsistoriet en plan om et nyt skolehus i Kejtum på Sild. Her kunne kirken tilskyde 500 rdl. (ssts. nr. 69). Den 7. november 1747 fik de bosiddende i Strukstrup, der sorterede under domkapitelsamtet, ordre til at bidrage til skolebyggeriet sammen med de andre bønder; også her var reskriptet normgivende (ssts. nr. 71). Men ikke mindst fik reskriptet betydning i Løjt sogn i Nordslesvig. Som det nævnes s. 107 stod i 1746 i henhold til reskriptet to nye skolehuse færdige i Barsmark og Skovby, og der kunne være tilføjet, at skolehuset i Løjt Kirkeby blev hovedstandsats i henhold til samme bestemmelser. Reformen kunne gennemtvinges i Løjt sogn, fordi indbyggerne her var så velhavende, at et kongeligt tilskud ikke var nødvendigt; mere interessant er det måske, at der her afsløredes nogle af de vanskeligheder, som overkonsistoriet havde frygtet, nemlig en forrygende

strid om, hvordan byrderne ved skolebyggeri og reparation skulle fordeles. Skulle det være efter ottingtal eller mandtal eller hvordan? Det tjener altså til at forklare, at der også var noget rimeligt i overkonsistoriets betænkkeligheder; det var ikke kun passivitet. Det var i realiteten en ekstraordinær skat, der skulle pålægges for at få skolebyggeriet gennemført. Det principielt nye er, at der nu kan skabes et skattemæssigt grundlag for skolevæsenet, mens hidtil midlerne var kommet fra kirke og fattigkasse og fra de ugentlige skolepenge.

Medens der således er en del vidnesbyrd om, at skolereskriptet var mere end et tomt påbud, kan man bebrejde overkonsistoriet, at det ikke gjorde ret meget ud af det materiale, der i henhold til reskriptet blev indsendt angående de afvigende forhold i de forskellige egne. Problemerne var ikke uløselige, det ses deraf, at netop de problemer, man i det slesvigske stødte imod, når man søgte at føre reskriptet af 1744 ud i livet, fandt i den holstenske skolelov af 1747 klare løsninger. Vanskeligheden ved reskriptet af 1744 fremkom, fordi der ikke var tale om et klart påbud, men om alternative ordninger, der var stillet over for hinanden. Ved denne uklarhed havde embedsmændene ikke den rygdækning, som var nødvendig, og de måtte i hvert enkelt tilfælde søge allerhøjeste resolution, men der skete dog som påvist en del, også som følge af reskriptet. De praktiske vanskeligheder tårnede sig imidlertid op, og først med det nye reskript af 1761 fik man bedre forudsætninger for at overvinde dem.

Den nye periode betød et farvel til talrige bondeskoler. Når myndighederne nu mere konsekvent end før regulerede ikke alene degneskolerne eller det fra kirken udgåede skolevæsen, men også greb ind på bondeskolernes domæne, betød det, at forudsætningerne for at organisere et offentligt skolevæsen nu endelig var tilstede.

I sidste del af afhandlingen findes en redegørelse for skolebøgernes art og udbredelse og for den voksende anvendelse af danske skolebøger. Denne redegørelse er fortræffelig og ligeledes omtalen af skoledebatten i slutningen af det 18. århundrede. Med klarlæggelsen af generalsuperintendent Adlers holdning til det danske sprog og med forklaringen på oversættelsen af bibelstederne i Pontoppidans

katekismus er tidligere fremstillinger korrigeret, så problemerne nu synes helt afklarede. Derimod er ordet »danisering« ikke velvalgt som betegnelse for fremgangen for dansk sprog i slutningen af det 18. århundrede. Der foregik en naturlig tilpasning af læremidler til det gældende undervisningssprog og til børnenes modersmål, men modersmålet behøvede ikke at daniseres, det var kun en del af lærebøgerne, der blev det. Hvad der kan overraske, er udtalelsen s. 391, hvor de tyske lærebøgers vigen omkring 1800 forklares ved at hen-vise til den dansk-patriotiske stemning, der så kraftigt gjorde sig gældende hos embedsmændene og i de nordslesvigske købstæders borgerskab, og det siges, at den også forplantede sig til lærerne og toneangivende lag i landbefolkningen og derved muliggjorde skoler-nes hurtige danisering.

Der var utvivlsomt en patriotisk stemning tilstede i årtierne om-kring 1800, men den fandtes i Sønderjylland dengang både i dansk og i tysk sprogdragt. Man kan nævne talrige vidnesbyrd om dansk patriotisme på tysk f. eks. digtet »Ich freue mich, dass Dänenblut in meinen Adern fließt«. Men det danske sprogs stilling blev ikke væsentlig forbedret i byerne. Hvad overgangen til de danske skole-bøger angik, er den nok så meget et resultat af en rationel tanke-gang som af den dansk-patriotiske følelse. Der er i al fald ikke anført bevis for påstanden.

Om værdien og betydningen af den foreliggende afhandling kan der ikke være tvivl. Der er her tale om et værk, som alle, der vil arbejde med de nationale problemers historie i Sønderjylland, må ty til; det er, som mange vil vide, ikke forfatterens eneste bidrag til sønderjysk historie. Han har også skrevet andre vægtige arbejder, der er her især anledning til at fremhæve bogen om Den nationale udvikling i Åbenrå fra ca. 1800-1850, der lige så vel havde kunnet danne grundlag for en doktordisputats. Denne bog viser andre sider af forfatterens evner. Der er her givet en forklaring på den danske helstats fald, således som denne proces afspejlede sig i et lille by-samfund. Som der i bogen om Åbenrå er givet et grundlag for at forstå det gamle samfunds undergang, er der i det foreliggende værk givet et væsentligt bidrag til at forstå forudsætningerne for den nu-

værende danske nationalstat. Det kan være svært i teksten at få øje på disse perspektiver, men det er væsentligt at fastholde, at ud af de sociale, pædagogiske og sproglige anliggender, der her er belyst med tusinde detaljer, vokser der et helhedsbillede med dybt perspektiv henimod vore dage. Forhåbentlig kommer der engang en fortsættelse om det danske skolevæsen i Nordslesvig i første halvdel af det 19. århundrede.